

บทที่ 3

รุ่งอรุณและสนธยาที่สวนโมกข์

หลังจากในบทที่ 2 ได้กล่าวถึง “มรรควิธีสู่สวนโมกข์” บัดนี้ถือว่าผู้อ่านได้มาเดิน อยู่บนมรรควิธีสายนี้แล้ว ในเบื้องต้นจึงขอเชิญชวนเยี่ยมชมสวนโมกข์ โดยเริ่มตั้งแต่ **สวน โมกข์ยามรุ่งอรุณ** คือ วันที่ท่านพุทธทาสเริ่มบุกเบิกสวนโมกข์ที่วัดร้างตระพังจิก ตำบล พุมเรียง ให้กลายเป็นที่รู้จักของคนทั่วไป เมื่อวันวิสาขบูชาที่ 12 เดือน พฤษภาคม พ.ศ. 2475 เรื่อยมาจนย้ายไปสู่สวนโมกข์แห่งปัจจุบันที่วัดธารน้ำไหล ตำบลเลม็ด และจนกระทั่ง **ขยายพื้นที่** ออกไปสู่ “สวนโมกข์นานาชาติ” (ไม่ใช่คำว่า **ขยายสาขา** เพราะท่านพุทธทาส ถือว่าสวนโมกข์มีเพียงแห่งเดียว ไม่มีสาขา) และดังที่กล่าวแล้วว่า คำว่า “สวนโมกข์” นอกจากจะมีความหมายในแง่สถานที่แล้ว ยังหมายรวมถึงเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับท่าน พุทธทาสในแง่มุมต่าง ๆ อีกด้วย (ดู บทที่ 2 หน้า 25) ฉะนั้น ในบทนี้จะนำเยี่ยมชมสวน โมกข์รอบ ๆ ด้าน ทั้งในแง่ของสถานที่ อุดมลักษณ์ และภูมิปัญญาของท่านในแง่มุมต่าง ๆ โดยเริ่มสำรวจตั้งแต่วัยรุ่งอรุณจนกระทั่งสนธยา และนับเรื่อยไปจนถึงวันที่ละสังขารจาก โลกนี้ไป

ในบทนี้จะแบ่งเนื้อหาออกเป็น 4 ประเด็นกว้าง ๆ คือ (1) **สวายนับโยดสู่สวน โมกข์** เพื่อที่จะปูพื้นให้เห็นภาพรวมของสวนโมกข์โดยสังเขป (2) **แกะรอยพุทธทาส อุดมลักษณ์** เพื่อที่จะชี้ให้เห็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวสวนที่เกื้อหนุนต่อการนำทางสู่เนื้อธรรม (3) **สืบค้นพุทธทาสวรรณกรรม** เพื่อที่จะค้นหาภูมิปัญญาจากวรรณกรรมทั้งที่เป็น ลายลักษณ์อักษรและที่อยู่ในรูปแบบอื่น และ (4) **เปิดพินัยกรรมกองมรดกท่าน พุทธทาส** เพื่อที่จะค้นหาภูมิปัญญาจากกองมรดกมาใช้อธิบายเส้นทางสายสวนโมกข์ ให้กระจ่างแจ้งยิ่งขึ้น ในแต่ละประเด็นที่เก็บมาร้อยเรียง พยายามที่จะตรวจสอบความจริง วิเคราะห์ทำความเข้าใจของหลักฐานข้อมูล และวิเคราะห์ระบบความคิดของท่านตามวิธีการที่ กล่าวข้างต้น

1. สาวย่านนับโยตส์สวนโมกข์

ถ้าจะนับระยะทางโดยเริ่มต้นจากกรุงเทพมหานคร เลียบชายฝั่งทะเลด้าน ตะวันออกไปตามเส้นทางรถไฟสายใต้ ระยะทางประมาณ 635 กิโลเมตร จะถึง **สุราษฎร์ธานี** จังหวัดนี้มีเนื้อที่ 12,891.64 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 8,057 ล้านไร่ นับ ว่ามากเป็นอันดับ 10 ของประเทศ และมากที่สุดในภาคใต้ การเดินทางสู่จังหวัดนี้อาจจะ โดยทางรถไฟ รถยนต์ หรือเครื่องบินก็ได้ ถ้าจะเลือกเดินทางโดยรถไฟ จะมีทั้งรถเร็ว รถ ด่วน และรถด่วนพิเศษ โดยใช้เวลาเดินทางประมาณ 12 ชั่วโมง แต่ถ้าจะเลือกเดินทาง โดยรถยนต์จะใช้เวลาน้อยกว่านี้ โดยอาจจะขับรถไปเองตามถนนสายเอเชีย (ทางหลวง หมายเลข 41) หรือนั่งรถทัวร์ โดยไปขึ้นรถที่ทำการขนส่งสายใต้ ซึ่งมีหลายเที่ยว รถล่อง ใต้เหล่านี้ล้วนผ่านหน้าสวนโมกข์ แต่ถ้าตั้งใจจะไปให้ถึงยามใกล้รุ่งอรุณเพื่อร่วมพิธีกรรม ในยามเช้าวันเสาร์ ควรออกเดินทางเที่ยวค่ำวันศุกร์ เวลาประมาณ 20.30 นาฬิกาเศษ ส่วน ผู้ที่ต้องการจะเดินทางโดยเครื่องบิน จะใช้เวลาราว 1 ชั่วโมงเศษ โดยไปลงที่สนามบิน สุราษฎร์ธานี แล้วนั่งรถย้อนกลับมายังสวนโมกข์อีกต่อหนึ่ง

ถ้าจะย้อนศึกษาสภาพความเป็นมาของจังหวัดนี้ตั้งแต่สมัยอดีต จะพบว่าเป็น เมืองที่มีต้นทุนทางธรรมชาติและต้นทุนทางวัฒนธรรมที่ขึ้นชื่อลือชามากหลายแห่ง จนมีผู้ รวบรวม “ของดีประจำถิ่น” ผูกเป็นถ้อยร้อยคำให้คล้องจองกันว่า “**สะตอวัดประดู่ พลุ คลองยัน ทุเรียนหวานมันคลองพระแสง ย่านดินแดงของป่า เคียนซาบ่อถ่านหิน พุนพิน มีท่าข้าม น้ำแม่น้ำตาปี ไม้แก้วดีเขาประสงค์ กระแตะดงกลางสาต สิ่งประหลาดอำเภอพนม เงานะอุดมบ้านล้อง จากและคลองในบาง ท่าช้างต้นตาล บ้านนาสารแร่ ท่าทองอุแท้วัดเก่า อ่าวบ้านดอนปลา ไชยาข้าว มะพร้าวเกาะสมุย**”¹

จังหวัดสุราษฎร์ธานี มีคำขวัญประจำเมือง ว่า “เมืองร้อยเกาะ เงาะอร่อย หอย ใหญ่ ไข่แดง แหล่งธรรมะ” ซึ่งขยายความได้ว่า เป็นเมืองที่มีเกาะแก่งแหล่งท่องเที่ยว จำนวนนับร้อย มีเกาะโรงเรียนบ้านนาสารที่หวนกรอบขึ้นชื่อ มีหอยนางรมขนาดใหญ่ไว้ เป็นที่เชิดหน้าชูตา มีไข่เค็มไชยาที่มีไข่แดงเม็ดโต สีเข้มแดงจัด รสชาติไม่เหมือนใคร และ ยังเป็น “แหล่งธรรมะ” ที่เคยมีมาแต่สมัยศรีวิชัย จนกลายเป็นที่รู้จักกันในระดับภูมิภาค ระดับชาติ และระดับนานาชาติ ซึ่งหมายถึง “สวนโมกขพลาราม” นั่นเอง

ปัจจุบัน (พ.ศ. 2546) จังหวัดสุราษฎร์ธานี แบ่งเขตการปกครองออกเป็น 1 กิ่งอำเภอ คือ กิ่งอำเภอวิภาวดี กับอีก 18 อำเภอ คือ อำเภอเมือง บ้านนาสาร บ้านตาขุน ดอนสัก กาญจนดิษฐ์ เคียนซา ศิริรัฐนิคม เกาพะงัน เกาะสมุย พนม พระแสง พุนพิน ท่าชนะ ท่าช้าง เวียงสระ บ้านนาเดิม ชัยบุรี และ อำเภอไชยา (ดู แผนที่ท้ายบท) แต่ถ้าย้อน อดีตจะพบว่า เดิมทีบริเวณ “เมืองไชยา” เคยเป็นที่ตั้งของอาณาจักรศรีวิชัย ดังที่มีคำ

แนะนำไว้ในหนังสือ “CHAIYA : สวนโมกข์ ” ว่า

ไชยา อำเภอเล็ก ๆ ของจังหวัดสุราษฎร์ธานี... ย้อนอดีตไปกว่าพันปี ที่นี่คือ “อาณาจักรศรีวิชัย” เคยรุ่งเรืองด้วยอารยธรรมแห่งพุทธศาสนาอันผสมผสานอยู่ในวัฒนธรรมจากอินเดีย ที่เดินทางเข้ามาแต่ครั้งพุทธกาล เริ่มต้นในดินแดนสุวรรณภูมิ ซึ่งต่อมาได้แผ่ขยายเข้าสู่ไชยา นครศรีธรรมราช ลพบุรี สุโขทัย อยุธยา และสืบทอดต่อมาถึงรัตนโกสินทร์ พร้อม ๆ กับคุณค่าแห่งเนื้อแท้ค่อย ๆ จางคลายไปตามลำดับ

วันนี้เหลือเพียงแต่ร่องรอยในโบราณสถาน โบราณวัตถุ และวรรณกรรมต่าง ๆ เช่น นิทานเพลงกล่อมเด็ก ภาพปริศนาธรรมในสมุดข่อย ฯลฯ อันเป็นข้อพิสูจน์และยืนยันว่า ครั้งหนึ่งในอดีต สังคมและชีวิตแห่งบรรพบุรุษของเราแนบแน่นอยู่กับพุทธธรรม ซึ่งสอดคล้องกับความจริงของชีวิตและธรรมชาติ จนถึงโลกุตระอันช่วยให้ชีวิตและสังคมสงบ ซึ่งหาไม่ค่อยพบในปัจจุบัน²

ปัจจุบันอำเภอไชยาแบ่งเขตการปกครองออกเป็น 9 ตำบล คือ ตำบลปากหมาก ป่าเว โมถ่าย เวียง ตะกอบ หุ้ง ตลาดไชยา พุมเรียง และ ตำบลเลม็ด ส่วนสถานที่ตั้งของสวนโมกข์ อยู่ในบริเวณพื้นที่ของ 2 ตำบล คือ สวนโมกข์แห่งเดิมตั้งอยู่ที่ ตำบลพุมเรียง ส่วนสวนโมกข์ที่ย้ายมาอยู่ใหม่รวมทั้ง “สวนโมกข์นานาชาติ” ตั้งอยู่ที่ ตำบลเลม็ด (ดู แผนที่ท้ายบท)

เมื่อมาถึงสวนโมกข์แล้ว ขอเชิญชวนเยี่ยมชมสวนโมกข์อย่างคร่ำ ๆ เพื่อที่จะได้เห็นภาพรวม และเข้าใจระบบคิดของท่านพุทธทาสได้กระจ่างแจ้งยิ่งขึ้น โดยผู้วิจัยตั้งสมมติฐานว่า ผู้อ่านเดินทางมาจากกรุงเทพฯ ฯ โดยรถไฟสายใต้ และลงที่สถานีไชยา เมื่อลงจากรถและเหลือบดูป้ายบอกชื่อสถานี มีข้อความระบุว่า “ลงที่นี่ไปสวนโมกข์ - พุมเรียง 7 กม.” หลังจากนั้นท่านอาจจะเลือกเดินทางโดยรถจักรยานยนต์รับจ้าง หรือรถอื่นใดสุดแต่จะสะดวก เมื่อเดินทางครบตามระยะทางที่ระบุไว้ ก็เลี้ยวซ้ายออกจากถนนราดยางไปตามถนนดินลูกรังอีกระยะทางเพียงเล็กน้อย จะมีป้ายบอกชื่อวัดทำด้วยไม้ ว่า “วัดสวนโมกขพลาราม (พุมเรียง)” ท่านพุทธทาสเล่าถึงที่มาของนามนี้ว่า มาจากชื่อไม้ประจำถิ่นคือ ไม้ก กับ พลา และนามสถาน คือ อาราม เมื่อรวมเข้าด้วยกันเป็น “สวนโมกขพลาราม” ซึ่งสื่อความหมายว่า สวนแห่งความหลุดพ้น³ (ดู ความหมายของสวนโมกข์ ในบทที่ 2 หน้า 25 ประกอบ)

เมื่อมาถึงวัดนี้ ถ้าเดินเท้าเข้าไประยะทางประมาณ 20 เมตร ด้านซ้ายมือจะมีสระร้างขนาดใหญ่ ในหน้าแล้งจะมีน้ำติดกันสระเพียงเล็กน้อย สระนี้มีชื่อเรียกว่า “สระพังจิก” จึงทำให้ชาวบ้านพลอยเรียกชื่อวัดตามชื่อสระว่า “วัดสระพังจิก” (ปัจจุบันได้รับการ

บูรณะให้เป็นอ่างเก็บน้ำของหมู่บ้าน) บริเวณวัดมีเนื้อที่ประมาณ 70 กว่าไร่ มีต้นไม้สูงใหญ่ร่มครึ้ม ต้นสะบ้าเถายาวขนาดใหญ่โอบแทบไม่รอบ ภายในวัดมีกุฏิที่อยู่ในสภาพใช้การได้ดีอยู่เพียงหลังเดียว มีภิกษุค่อนข้างชราคอยดูแล 1 รูป มีโบสถ์เก่า ๆ ขนาดเล็ก หลังคามุงสังกะสี 1 หลัง ภายในโบสถ์มีพระพุทธรูปทำด้วยศิลาทรายแดงอายุนับร้อยปี 1 องค์ ทราบว่าด้านหลังของพระพุทธรูปนี้ ท่านพุทธทาสเคยกันเป็นที่อยู่อาศัยอยู่นานถึง 2 ปี ส่วนด้านข้างของโบสถ์ มีบ่อน้ำเก่า ๆ 1 แห่ง ที่ริมบ่อมีเสาหินสี่เหลี่ยมลักษณะคล้ายสถูป 1 ต้น มีความสูงเลยศีรษะขึ้นไปราว 2 ศอก หน้ากว้างประมาณ 2 ฟุต ทั้งด้านซ้าย ขวา หน้า หลัง มีข้อความประกาศนามอุทิศตนเป็นทาสของพระพุทธรเจ้า จารึกเป็นภาษาไทย จีน อังกฤษ และบาลี โดยมีใจความตรงกันว่า “ข้าพเจ้ามอบชีวิตและร่างกายนี้ถวายแด่พระพุทธรเจ้า ข้าพเจ้าเป็นทาสของพระพุทธรเจ้า พระพุทธรเจ้าเป็นนายของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าชื่อว่า “พุทธทาส”

ถ้าจะย้อนอดีตเกี่ยวกับพื้นเพของสวนโมกข์เมื่อปี พ.ศ. 2475 ขณะวัยหนุ่มอายุเพียง 35 ปี ท่านพุทธทาสได้เล่าไว้ในหนังสือ “สิบปีในสวนโมกข์” ว่าการอยู่คนเดียวในสวนแห่งนี้จนถึง 2 ปี จนเด็ก ๆ พวกเขารู้ว่าเป็นคนบ้าที่ถูกนำตัวมารักษาที่วัดนี้ ท่านเล่าถึงสภาพที่พักอาศัยขณะนั้น ว่า “...ที่พักครั้งแรกสุดนั้น เป็นเพียงโรงพื้นดิน กั้นและมุงด้วยจากเล็ก ๆ ขนาดวางแคร่ได้ ๓ - ๔ แคร่ อยู่ติดกับโรงสังกะสี ซึ่งเขายกขึ้นสำหรับมุงพระพุทธรูปองค์ใหญ่องค์หนึ่งไว้ แต่ก่อนเป็นโรงเปลือยไม่มีฝา กั้นสวมทับลงตรงโบสถ์เก่าเพื่อรักษาพระพุทธรูปเอาไว้ ต้นไม้ขนาดเขื่องมีเงาครึ้มใต้ออก รุกล้าเข้ามากระบังในแนวพทศสีมา เนื่องจากความนานของวัดที่ร้างไม่นานน้อยกว่า ๘๐ ปี นอกจากนี้ก็ไม่มีอะไรอีก นอกจากป่าไม้ที่แน่นทึบอยู่โดยรอบ สถานที่นี้เป็นสถานที่เมื่อฉันมาอยู่ก็ยังเป็นสถานที่ที่กลัวเกรงของคนทั่วไป มีผู้ชายหลายคน แม้กลางวันแสก ๆ คนเดียวไม่กล้าไปที่โบสถ์นั้น เนื่องจากความเชื่อในทางผีสงหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์...”⁴

ท่านเล่าถึงความรู้สึกสะดุ้งหวาดกลัวต่อการอยู่คนเดียวในระยะแรก ๆ ว่า “...ความสะดุ้งหวาดเสียวชนิดใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเล่าไว้ใน *บาลิกยเภทวสุตฺต* ฉันรู้สึกได้ว่าฉันได้เสพคบกับความหวาดเสียวชนิดเดียวกันนั้นมาแล้วอย่างมีปริมาณไม่น้อย เพราะฉันก็เช่นเดียวกับท่านผู้อ่านส่วนมาก คือมิได้ชินกับป่าด้วยการกำเนิดและเติบโตในป่า ทั้งที่ฉันได้เคยศึกษา *บาลิกยเภทวสุตฺต* นั้นมาแล้วก่อนแต่ไปอยู่เปลี่ยว ๆ เช่นนั้น ฉันก็ไม่สามารถช่วยเหลือตัวเองได้ด้วยเหตุนี้ก็นั่นน้อยเลย ข้อความตอนหนึ่งแห่งพระบาลินั้นว่า *เสนาสนะอันสงัด คือป่าและป่าเปลี่ยว เป็นเสนาสนะที่ยากจะเสพได้ ความสงัดเป็นของยากที่จะทำได้ ยากที่จะยินดีในการ*

อยู่ผู้เดียว ป่าทั้งหลายเป็นประหนึ่งว่า ได้นำไปเสียแล้วซึ่งใจของภิกษุผู้ยังไม่ได้สมาธิ... รสชาติของการอยู่คนเดียวในสถานที่อันสงบและตึกสงัดนั้น เป็นสิ่งที่ไม่อาจบอกให้เข้าใจกันได้ด้วยตัวหนังสือ หรือด้วยการนึกเทียบเอาจากการที่อยู่ในที่อันเป็นธรรมดาของผู้ที่ไม่เคยไปอยู่ มีอำนาจจะโรยอย่างหนึ่งซึ่งดูเหมือนว่าได้รับเอากำลังใจไปเสียหมดแล้ว ตั้งแต่เมื่อเริ่มรู้สึกตนว่าได้อยู่ผู้เดียวในที่ที่ปราศจากการคุ้มครองแต่อย่างใด...”⁵ (ดู บทที่ 4 ข้อ 8 หน้า 124 - 125 ประกอบ)

ท่านเล่าถึงชีวิตสัตว์ ในยามเช้า คำคืน และยามเย็น ตอนที่มาอยู่ใหม่ ๆ ว่า “...บางวันฉันเดินออกมาเพื่อไปบิณฑบาตตอนเช้า ในเขตสวนโมกข์อันกว้างใหญ่นั้นเอง กลางทางเดินแคบ ๆ ระหว่างพงรกริมสระใหญ่ ฉันเคยเสียเวลายืนคอยให้ นกตกินตัวผู้ ที่ออกมากลึงเกลือกกลางพื้นทราย และยึดตัวสองขาชะเง้อดูฉันเป็นคราว ๆ เสร็จธุระของมันแล้วหลีกไปเสียก่อน มันทำอาการคล้ายกับทำทนายว่า กล้าดีก็ลองเข้ามาซิ เมื่อมันยึดตัวขึ้นสูงขนาดหน้าอกเรา ในระยะเพียง ๘ - ๙ เมตร...” อีกตอนหนึ่งท่านเล่าว่า “...เดือนหงายแจ่มคืนหนึ่ง ตึกมากแล้ว ฉันตื่นขึ้นด้วยเสียงดังกับ ๆ อยู่ใกล้ ๆ ค่อย ๆ ลุกนั่งฟังดู แหวกผ้าบังช่องหน้าต่างมองไปตามเสียง เห็นหมูป่าสี่ตัวด้วยกัน กำลังกินอะไรอยู่ด้วยกันเป็นกลุ่ม ในระยะห่างออกไปเพียง ๘-๙ เมตร ไม่เป็นภาพที่น่ากลัวเลย แต่น่าดูมากกว่า และคงเป็นหมูป่านี้เอง ที่เคยวิ่งกระโจนไปสนั่นป่าครั้งหนึ่งในเมื่อฉันเปิดประตูออกมาตอนใกล้รุ่ง

กระจงแม่ลูกอ่อน นกคุ่มแม่ลูกอ่อน ซึ่งบางทีเดินตามกันเป็นหาง เหล่านี้เป็นสิ่งที่น่าดูมากในตอนเย็น ๆ นกบางชนิดร้องเหมือนแกล้งว่ามีทั้งกลางวันและกลางคืน บางตัวก็สวยมากจนแทบไม่น่าเชื่อว่าเป็นฝีมือของธรรมชาติล้วน ๆ โดยปราศจากความช่วยเหลือของพระเป็นเจ้า คินฝนตก ภูเขาที่ชุ่มที่สุดก็คือภูเขาปะ ซึ่งกัณฑ์พิชเจ็บมากและเปื่อยลามจนนิ้วหลุดหรือหักงอไป และสิ่งที่ชุกชุมทุก ๆ คืนก็คือยุง เหล่านี้แหละคือธรรมชาติที่ให้บทเรียนอันไม่รู้จักเบื่อหลายอย่างหลายประการ...”⁶

ท่านตั้งคำถามเกี่ยวกับชีวิตยามคำคืนว่า “...กลางคืนทุกสิ่งทุกอย่างพากันหลับจริงหรือ ? ข้อนี้ไม่เป็นความจริงเลยแม้แต่น้อย จากการศึกษาด้วยธรรมชาตินั้นเอง เรา รู้สึกว่ากลางคืนเสียอีกเป็นเวลาในโลกตื่นที่สุด แต่ว่าเป็นความตื่นอย่างประณีตเหลือเกิน

เมื่อมองดูในแง่ของสัตว์นานาชาติก็พบว่า มีสัตว์ที่ตื่นและทำงานไม่น้อยกว่ากลางวัน ...บางชนิดเสียอีกตื่นอยู่อย่างแจ่มใส โดยเฉพาะปลวก กลางคืนวิ่งวุ่นไวรวดเร็วยิ่งกว่ากลางวันเป็นอันมาก...”⁷

ท่านยังเล่าเรื่องการนั่งจ้องมองฝูงปลาเพื่อนำมาใช้เป็นอารมณ์ของการฝึกสมาธิว่า “...ปลาเล็ก ๆ มาตอมวนเวียนกันอยู่เป็นกลุ่มในวงสี่เหลี่ยมอันของฝาบาตรทองเหลือง ที่ใส่ข้าวสุก ทิ้งลงวางไว้ในน้ำตื้น ๆ ให้มันกิน ด้วยการเพ่งดูเล่นเพียงชั่วประเดี๋ยว ก็สามารถที่จะติดตามไปเพ่งดูเล่น ๆ ได้ตลอดหลาย ๆ คืน มีการขยายเป็นภาพเล็กภาพใหญ่ที่เคลื่อนไหว เป็นขวงราวจะว่ามีจิตใจเช่นเดียวกัน ซึ่งฉันสมัครเรียกว่า “สมาธิเล่นสนุกของเด็ก...”⁸

เท่าที่ยกมาให้ดูนี้ คือ พื้นเพสภาพสวนโมกข์ในอดีต ต่อไปนี้ขอนำผู้อ่านย้อนกลับมาสู่ปัจจุบันอีกครั้งหนึ่ง โดยนำกลับมาจาก “วัดตระพังจิก” มาตามเส้นทางเดิมพอขึ้นบนถนนราดยาง และเลี้ยวซ้ายไปอีกเพียงเล็กน้อย จะถึงหมู่บ้าน “พุมเรียง” - ชุมชนมุสลิม ถิ่นผ้าไหม หมวกใบลาน เมื่อออกจากหมู่บ้านนี้ และเลี้ยวซ้ายไปตามถนนราดยางอีกประมาณ 5 กิโลเมตร จะถึงปากน้ำไชยา ซึ่งเป็นสถานที่ที่ท่านพุทธทาสเคยใช้เป็นเส้นทางน้ำ เคลื่อนย้ายกุฏิบางหลังจากสวนโมกข์พุมเรียงไปยังสวนโมกข์แห่งปัจจุบัน และเลยจากนี้ไปเพียงเล็กน้อย จะมีสะพานข้ามแม่น้ำไปแหลมโพธิ์ อันเป็นสถานที่ที่เคยทอดกริ่งทางน้ำเพียงครั้งเดียวของสวนโมกข์

เที่ยวกลับเมื่อออกจากแหลมโพธิ์ย้อนมาตามเส้นทางเดิมเข้าสู่ตัวเมืองไชยาอีกครั้ง มาถึงหน้าว่าการอำเภอ ด้านตรงข้ามซ้ายมือมีทางแยกเป็นถนนดินแดงลึกเข้าไปประมาณ 150 เมตร จะพบ “วัดชยาราม” ซึ่งเป็นวัดที่ท่านพุทธทาสเคยมาพักอาศัยอยู่ระยะหนึ่ง ก่อนที่จะย้ายไปอยู่สวนโมกข์แห่งปัจจุบัน ในระหว่างที่อาศัยอยู่ที่นี่ ท่านเคยชักชวนผู้ศรัทธาเดินทางลัดตัดข้ามทุ่งนาไปเป็นระยะทางประมาณ 3 กิโลเมตร เพื่อตัดไม้ นำมาสร้างศาลาธรรม จนกระทั่งค้นพบสถานที่เหมาะสมแห่งใหม่สำหรับสร้างสวนโมกข์ตามที่เคยคิดฝันดังที่เห็นกันทุกวันนี้

ครั้นย้อนกลับมาออกจาก “วัดชยาราม” ผ่านตลาดไชยา ข้ามทางรถไฟไปอีกระยะทางไม่ไกลนัก จะถึงวัดพระบรมธาตุไชยาราชวรวิหาร หรือเรียกสั้น ๆ ว่า “วัดพระบรมธาตุไชยา ฯ” อันเป็นวัดที่ท่านพุทธทาสเคยเป็นเจ้าอาวาสมาก่อน ในวัดนี้มีพระบรมธาตุอันศักดิ์สิทธิ์ที่สว่างามที่สุดเท่าที่ปรากฏ พระธาตุนี้มีมาตั้งแต่สมัยศรีวิชัย ฐานสี่เหลี่ยมจมอยู่ในดินและมีน้ำขังอยู่โดยรอบ องค์พระเจดีย์ทรงมณฑปสูงประมาณ 24 เมตร ตั้งซ้อนอยู่บนแท่นฐานสี่เหลี่ยม ทุกมุมมีเจดีย์ทิศหรือเจดีย์บริวารขนาดย่อมตั้งซ้อนกันอยู่ องค์เจดีย์มีลักษณะเป็นแปดเหลี่ยมย่อมุมซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไป รอบพระบรมธาตุทั้งสี่ด้านประกอบด้วยวิหารคดหรือระเบียงภายในประดิษฐานพระพุทธรูปที่สร้างด้วยศิลาทรายสีแดงเท่าที่ผู้วิจัยนับได้ รวม 174 องค์ ชาวบ้านเรียกว่า “พระเวียน” พระพุทธรูปภูมิภาคเหล่านี้เป็นฝีมือสกุลช่างไชยาโดยแท้ อาศัยอยู่ในสมัยอยุธยา มีลักษณะงดงามแปลกตา โดย

เฉพาะพระพุทธรูปที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะสมัยศรีวิชัย

เมื่อกลับออกมาจากวัดพระบรมธาตุไชยา ฯ เลี้ยวซ้ายไปตามถนนหลัก จนกระทั่งไปตัดกับถนนสายเอเชีย และเลี้ยวซ้ายอีกครั้งหนึ่งระยะทางอีกประมาณ 6 กิโลเมตร ตัดถนนคู่ขนานจากช่องทางซ้ายและเลี้ยวขวาเข้าสู่ “สวนโมกข์” แห่งใหม่ที่วัดธารน้ำไหล ที่ประตูทางเข้าที่มีเงาไม้ใหญ่ปกคลุมร่มครึ้ม มองเห็นสัญลักษณ์ “เสา 5 ต้น” อยู่เหนือซุ้มประตูทางเข้า ท่านอธิบายว่า สัญลักษณ์นี้มีความหมายได้หลายอย่าง เช่น อธิบายแก่ **พุทฺโถกะ** (มาชาโนบุ พุทฺโถกะ : ชาวญี่ปุ่น ผู้ประกาศปฏิวัติยุคสมัยด้วยฟางเส้นเดียว) ว่า หมายถึง ความถูกต้องทางวัตถุ ถูกต้องทางร่างกาย ถูกต้องทางพูดจา ถูกต้องทางจิต และถูกต้องทางวิญญาณ ทางสติปัญญา^๙ ส่วนใน **มรดกที่ขอฟ้าไว้** ท่านอธิบายว่าหมายถึง นิเวศน์ห้า ปัญญาพานขันธห้า พละห้า อินทรีย์ห้า ธรรมสาระห้า มรรคผลนิพพานห้า แม้ที่สุดแต่นี้ฝีมือทั้งห้าของตนเอง ล้วนแต่เป็นเครื่องเตือนใจในเรื่องการกำจัดความทุกข์ของคนเราทั้งสิ้น (มรดกที่ 10) และท่านยังเล่าที่มาของ **เสา 5 ต้น** ไว้ใน “สวนโมกข์กำลังแห่งความหลุดพ้น” ว่า

๕ เสานี้ ความชอบ ความรู้สึกนึกคิด ความตั้งใจที่แท้จริงมาจาก วิหารอมราวดี ทุกแห่ง แม้ที่บูชาพระพุทธรูปจะมีซีก ๕ ซีกอยู่ข้างหลังเขาอาจจะหมายถึงพระพุทธรูปเจ้า ๕ องค์ ก็ได้ ผมชอบคำว่า ๕ ก็เลยเอามาเป็น ๕ เสา เป็นสัญลักษณ์อย่างหนึ่ง แทนได้หลายอย่าง ละเสีย ๕ คือ นิเวศน์ ๕, ประพฤติ ๕, คือ พละ ๕ อินทรีย์ ๕ ได้ผล ๕ คือมรรคผล ๔ นิพพาน ๑ เป็น ๕ ยังมี ๕ อื่น ๆ อีกยะ เป็นเรื่องความพอใจส่วนตัว เก็บอยู่ในใจ คนอื่นจะตีความอย่างไรก็ตามใจเขา¹⁰

การก่อสร้างบุกเบิกสวนโมกข์แห่งใหม่ที่วัดธารน้ำไหล ครั้งแรกได้วางเงินซื้อขายกันเมื่อปี พ.ศ. 2486 และท่านพุทธทาสย้ายมาพำนักเมื่อปี พ.ศ. 2487 ในบริเวณนี้มีเนื้อที่ 310 ไร่ อยู่ห่างจากสถานีรถไฟไชยา ราว 7 กิโลเมตร และห่างจากสวนโมกข์เดิม ราว 14 กิโลเมตร มี “เขาพุทธทอง” เป็นศูนย์กลาง มีธารน้ำไหลผ่านจาก “เขานางเอ” เป็นห้วยธารน้ำใสสะอาดและจิตสนิท เถาวัลย์พันเกี่ยวกันอย่างสวยงาม เต็มไปด้วยไม้ป่านานาพันธุ์ ประกอบด้วย รุกขชาติ พฤษชาติ ดินชาติ วัลยชาติ และลดาชาติ สถานที่แห่งนี้เป็นที่แห่งศึกษาทั้งในด้านภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ พุทธศาสตร์ พฤษศาสตร์ ชีววิทยา โบราณคดี ธรรมชาติวิทยา และ เกษตรกรรมจากพืชสมุนไพร เป็นต้น (ดู แผนผังสวนโมกข์พลาราม ท้ายบท)

วิลาศ มณีวัต ได้กล่าวถึงเสน่ห์ของสวนโมกข์แห่งนี้ ว่า “...ในป่านี้มีไม้งาม เช่น ดอกตะแบก และมีดอกหอม เช่น ขาไก่ ซึ่งยามเช้าโชยกลิ่น JASMINE มากำหนดแก่ผู้

บำเพ็ญอยู่ในสวนโมกข์ นอกจาก JASMINE ก็มีต้นสายหยุดกลิ่นหอมฉุน เมื่อยามดอก
ตะแบกบาน สวนโมกข์พลารามก็กลายเป็นสวนสวรรค์ใกล้เคียง ‘สุชาวดี’ ที่เดียว และจะ
หาดูที่ไหนอีกไม่ได้...”¹¹

พุทธมโมกข์ (โพธิ์ จันทสโร) เจ้าอาวาสองค์ปัจจุบัน ได้เรียงร้อยถ้อยคำ
บรรยายความงดงามและเสน่ห์ของสวนโมกข์แห่งนี้ไว้ใน “วารสารพุทธศาสนา” ว่า

สวนโมกข์ แดนดับโศก สิ้นทุกข์
ธรรมชาติ เดียรดาษ มากมาย
ดอกไม้หอม มีพะยอม จำปี
ยามค่ำคืน ชวนให้ชื่น อารมณ์
วาสนา พระพายพา หอมกลิ่น
จำปาทอง ไม่เป็นรอง ใครใคร
ตอนเช้า ๆ ดอกสำเภา ส่งกลิ่น
กลิ่นดอกไม้ มีหลากหลาย เหลือเกิน
สัตว์น้อยใหญ่ อยู่อาศัย ด้วยกัน
เรไร้อง หิ่งห้อยก้อง วนา
ไก่อ่าขัน ดังสนั่น หัวรุ่ง
ความสงบ มันเคลือบกลบ เอาไว้
ท่านอาจารย์ ดำเนินการ สร้างวัด
ประโยชน์ยิ่ง ชายและหญิง ไกลไกล
มาศึกษา มาเพื่อหา ความรู้
คนหนาแน่น นับเป็นแสน ทั้งปี
นักศึกษา รวมทั้งข้า - ราชการ
ใช้เวลา มาศึกษา หลายวัน
ต่างประเทศ คนนอกเขต แดนไทย
ภาวนา ต่างปากหน้า มุ่งตรง
ใจคนร้อน เหมือนกลิ่นก้อน เหล็กแดง
อันตราย ไม่เว้นวายุ ลำเค็ญ
สวนโมกข์นี้ คงไม่มี ที่อื่น
ลานโค้งหิน บนพื้นดิน มันคง
ให้เป็นอยู่ ไม่หว่านหุ เรียบง่าย
ใช้เวลา เพื่อศึกษา นิพพาน

พบความสุข เพราะความทุกข์ เหือดหาย
พืชพันธุ์ไม้ ที่มีให้ เราชม
ดอกราตรี ส่งกลิ่นดี เหมาะสม
ดอกกลิ่นทม ใครได้ดม เย็นใจ
ดอกพิกุล ช่วยจิตชุ่ม ผ่องใส
คนอยากดม ให้อารมณ์ เพลิดเพลิน
หอมรวยริน ผู้ได้กลิ่น สรรเสริญ
ชวนให้เพลิน ทุกวาระดี ทิวา
ในอรุณ ได้ผูกพัน ธรรมชาติ
ดนตรีป่า ช่างมีค่า มากมาย
เป็นเครื่องปรุง ให้จิตชุ่ม เหือดหาย
สังกาย พลอยทำให้ สุขใจ
ในป่าช้า วิสัยทัศน์ ยิ่งใหญ่
ต่างสนใจ มาอาศัย บารมี
ที่มีอยู่ มีมากชุก ที่นี้
พระและชี เพิ่มทวี เหมือนกัน
พนักงาน ต่างสมาน - ฉันท
สวนโมกข์นั้น สถาบัน มันคง
ล้วนสนใจ จิตผืนใฝ่ ประสงค์
เจตจำนง เพื่อให้จิต เยือกเย็น
มันร้อนแรง มันแสดง ให้เห็น
สิ่งจำเป็น ต้องพึงธรรม พุทธองค์
ทลายเป็นพื้น ที่ทำกิจ พระสงฆ์
เจตจำนง ความประสงค์ อาจารย์
พอสบาย แก่ร่างกาย สังขาร
ปณิธาน ท่านอาจารย์ จำนง

มอบฝากไว้ เพื่อจะให้ เหล่าศิษย์
ให้ถูกต้อง ตามครรลอง พุทธองค์

ไม่หลงผิด วิปริต ประสงค์
แนวแน่ตรง อย่างมั่นคง นิพพาน ฯ
30 ธันวาคม 2543¹²

ภายใน “สวนโมกข์” แห่งนี้มีสื่อสอนธรรมะ พุทธวัตถุและพุทธศิลป์มากมาย
หลายสิ่ง ที่ช่วยสะท้อนให้เห็นภูมิปัญญาของผู้รังสรรค์ได้เป็นอย่างดี ดังมีปรากฏ ใน
แผนผังแนะนำสวนโมกข์ ซึ่งพอจะนำมาแสดงให้เห็นโดยสังเขป (คำอธิบายที่นำเสนอ
นอกจากจะได้จากการลงสำรวจพื้นที่แล้ว ข้อมูลบางส่วนปรับปรุงมาจาก หนังสือ “CHAIYA
: สวนโมกข์” (2541) ดังนี้

ลานหินโค้ง : **โรงธรรมแบบธรรมชาติ** หรือ **ห้องโถงธรรมชาติตึกเนกประสงค์** ซึ่ง
เลียนแบบลักษณะโค้งของพระจันทร์ครึ่งซีก มีประธานสงฆ์นั่งตรงกลาง เห็นแล้วจะ
สัมผัสรสชาติของศิลปะได้มากกว่าปกติ ณ สถานที่แห่งนี้ เป็นที่ทำวัตรเช้า - เย็น แสดง
ปาฐกถา ประชุมสัมมนา อบรมพระ ชรภาส ทั้งเด็กผู้ใหญ่ หรือทำบุญเลี้ยงพระจำนวนมาก
ฯลฯ ในวันเสาร์จะมีการตักบาตรสาธิต (พยายามทำให้ใกล้เคียงสมัยพุทธกาลมากที่สุด),
ศาลาธรรมโฆษณ์ : **ที่แสดงผลงานวรรณกรรม 50 ปี พุทธทาส** ณ สถานที่แห่งนี้ เป็นที่
รวบรวมตัวอย่างผลงานของท่าน รวมทั้งอัฐิ ก็เก็บไว้ได้ฐานพระพุทธรูปในศาลานี้, **โรง
มหรสพทางวิญญาน** (โรงหนังสวนโมกข์) : **สถานที่ให้ความรู้ทางด้านจิตใจ** ทั้งความรู้
และความเพลิดเพลิน เพื่อที่จะได้ดวงตาเห็นธรรม ท่านถือว่าเป็นแหล่งอำนวยความสะดวก
แก่ผู้สนใจธรรมะมากเป็นอันดับสองรองจากหนังสือ¹³ เมื่อเข้าไปแล้ว ตีความปริศนา
ธรรมให้ได้สักเรื่องก็คุ้มค่า ด้านหน้าโรงมหรสพมี “ภาพแจกดวงตา” (แต่บางคนวิงหนีไม่
ยอมรับ) บนหลังคามีสัญลักษณ์ **เสา 5 ต้น** ภายในเต็มไปด้วยภาพเขียน บนผนัง เสา ได้
บันได ฯลฯ ทั้งที่คิดขึ้นใหม่และนำมาจากของเก่า ไม่ว่าจะมาจาก เซน ทิเบต ตะวันตก
จีน ไทย ฯลฯ, **ภาพหินสลักจำลอง** : **ภาพจำลองสลักหินยุคก่อนมีพระพุทธรูป** รอบ ๆ
โรงมหรสพทางวิญญาน (ด้านนอก) ประดับด้วยภาพปูนปั้น ฝีมือพระภิกษุในสวนโมกข์
ซึ่งจำลองจากหินสลักพุทธประวัติยุคก่อนมีพระพุทธรูป ประมาณปี พ.ศ. 300 - 700 นับ
เป็นพุทธประวัติชุดแรกของโลกที่มีความครบถ้วนสมบูรณ์กว่าสถานที่แห่งใด

ธรรมวารินาวา (อาคารเรือ 2 ลำ) : **อุปมาการชนสัตว์ข้ามห้วงทุกข์** ชื่อเรือ “ธรรม
วารินาวาอิศรกุลณมิติ” ที่ได้ห้องเรือเป็นที่เก็บน้ำฝน ด้านบนมีหอรบั้งและหอกลอง หัว
เรือสร้างตามแบบศิลปะสาญจีของอินเดีย ความหมายของ **เรือ** มีนัยในทางธรรมว่าเป็น
พาหนะขนส่งสรรพสัตว์ข้ามวิญญาน (ทำนองเดียวกับแนวคิดแบบมหายาน - ผู้วิชัย) ส่วน
อาคารเรือลำที่ 2 ภายในจัดเป็นห้องประชุมใหญ่ ด้านหัวเรือทำเป็นห้องสมุดตั้งชื่อว่า
“โมกขพลบรรณาลัย” ไว้บริการสำหรับพระภิกษุและประชาชนทั่วไป ด้านล่างใต้ท้องเรือ

ใช้เป็นที่ยกน้ำฝนเช่นกัน **โรงเรียนหิน** : สำหรับการสนทนาธรรม เหมาะที่จะนั่งสนทนาธรรมกลุ่มเล็ก ๆ เดิมที่ตั้งใจจะไว้เทศนาตอนใกล้รุ่ง¹⁴ ต่อมาใช้เป็นสถานที่อบรมธรรมะ ในสมัยที่ยังเดินคล้องแคล้ว ท่านเคยใช้เป็นที่อบรมนักศึกษา ผู้พิพากษา พวกซิสเตอร์ หรือแม้แต่คำบรรยายชุด “บรมธรรม” ก็เกิดขึ้นที่นี่¹⁵

โบสถ์เขาพุทธทอง : เพื่อสังฆกรรม ณ สถานที่แห่งนี้ คือ “โบสถ์แบบสวนโมกข์” เป็นโบสถ์กลางดิน มีเสา (ท่อนซีเมนต์) สูงใหญ่ทั้งสี่ทิศแสดงเขตสีมา มีใบไม้ กิ่งไม้ เป็นเสมือนหลังคาโบสถ์ ต้นไม้เป็นผนังโบสถ์ ทั้งนี้เพื่อให้ใกล้เคียงกับสมัยพุทธกาล และมีพระพุทธรูปประธานประดิษฐานไว้ด้วย สถานที่แห่งนี้เคยใช้เป็นที่มาบนิทาสรีระท่านพุทธทาส

บัวพันธุใหญ่ : (บัววัดตอเรีย) สำหรับผู้ที่ไม่เคยเห็น เป็นบัวที่มีขนาดใบเส้นผ่าศูนย์กลาง

ประมาณ 1 วา มีพร้อมทั้งดอก ปลูกไว้ในบ่อซีเมนต์เพื่อให้ผู้ที่ไม่เคยเห็นได้ชมและศึกษา **รูป**

ปั้นโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร (จำลอง) : สัญลักษณ์ของโพธิสัตว์คือสุทธิ ปัญญา เมตตา ขันติ

ความรู้สึกดังกล่าวจะปรากฏรวมกันอยู่บนใบหน้าของรูปปั้นองค์เดียวกัน ผู้ที่พบเห็นมัก

จะรู้สึกว่าได้สัมผัสกับสุทธิ ปัญญา เมตตา และขันติ ร่วมไปด้วย **ชุดโครงการดูที่โรงธรรม**

: เพื่อการศึกษาอนุกรมฐาน สถานที่แห่งนี้ในสมัยแรก ๆ เคยใช้เป็นที่แสดงธรรมและ

ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา แต่ต่อมาใช้เป็นที่พักของพระอาคันตุกะ บางครั้งมักเรียกที่นี่ว่า

“ศาลานางาม” (นางามแบบสวนโมกข์) คือ มีโครงการดูเพิ่มเติมรูปร่าง มีข้อความเป็นคติ

เตือนใจว่า “ข้าพเจ้าเคยเป็นอย่างท่านมาแล้ว ท่านเองก็จะเป็นอย่างข้าพเจ้า” (หมายถึง ทุก

คนเมื่อตายไปก็จะอยู่ในสภาพนี้เช่นกัน - ผู้วิจัย) **สะพานพิภร์** : อุบมาของนิพพาน สระแห่ง

นี้สร้างขึ้นเพื่อเป็นสื่อสอนธรรมะ โดยจำลองมาจากบทเพลงกล่อมลูกของชุมชนรอบอ่าว

บ้านดอนในอดีต ที่แสดงถึงภูมิปัญญาของ ปู่ ย่า ตา ยาย ที่ฝากปริศนาธรรมชั้นโลกุตระ

ด้วยสุนทรียารมณ์ไว้ให้ลูกหลานตั้งแต่ยังเยาว์วัย เพื่อว่าโตขึ้นถ้าแก้ปริศนานี้ได้ ดวงตาจะ

สว่าง และสามารถยกชีวิตเข้าสู่กระแสนิพพาน เนื้อเพลงมีว่า “เอ่อน้องเอ๋ย มะพร้าวนาพิภร์

ต้นเดียวในเนกกลางทะเลชี้ฝั่งฝนตกไม่ต้อง ฟ้ำร้องไม่ถึงกลางทะเลชี้ฝั่ง ถึงได้แต่ผู้พันบุญเอ๋ย”

ซากธารน้ำไหล : ตัวอย่างอันตรายจากการทำลายป่าต้นน้ำลำธาร เป็นซาก

หรือร่องรอยธารน้ำไหลขนาดเล็ก ๆ เพื่อเป็นคติเตือนใจให้ตระหนักถึงโทษของการตัดไม้

ทำลายป่า **โรงปั้นภาพ** : สถานที่อบรมศีลธรรมสำหรับเด็กและผู้ลุ่มหลงอบายมุข ณ สถานที่

แห่งนี้ เป็นแหล่งผลิตภาพปูนปั้นที่นำมาประดับรอบโรงหนังสือสวนโมกข์ ต่อมาเป็นสถานที่

ที่ “ปั้นคน” โดยเน้นเรื่องความกตัญญูกตเวที และการละเลิกอบายมุขสิ่งเสพติด **ป่าไม้**

เสม็ดแดง : สัญลักษณ์ป่าไม้เขานางเอ ต้นเสม็ดชนิดนี้มีให้เห็นทั่วไป โดยเฉพาะใน “ค่าย

ลูกเสือธรรมบุตร” (ส่วนหนึ่งของสวนโมกข์) เป็นสถานที่อันสงบเงียบเหมาะแก่การปลีก

วิเวกยิ่งนัก **เขานางเอ** : จุดชมวิวิวทิวทัศน์บนเขานางเอ สถานที่แห่งนี้ตั้งอยู่ด้านหลังสวน

โมกข์ พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นศิลาทรายแดง มีสถาปัตยกรรมอยู่บนเขาด้วย จากยอดเขานี้จะมองเห็นอ่าวบ้านดอนและหมู่เกาะอ่างทอง ทราบว่าสมัยที่ยังแข็งแรง ท่านมักจะเดินขึ้นไปทัศนาทิวทัศน์ ณ สถานที่แห่งนี้เสมอ

ที่กล่าวมานี้เป็นกรสาวยานับโยดสวนโมกข์ที่วัดธารน้ำไหล แต่ถ้าจะสาวยานเลยออกไป โดยข้ามถนนไปยังฝั่งตรงข้าม แล้วเดินทางไปตามถนนลาดยาง ระยะทาง 1.8 กิโลเมตร จะพบสวนโมกข์แห่งล่าสุดมีเนื้อที่ 100 กว่าไร่ ที่เพิ่งขยายพื้นที่ออกไป คือ **สวนโมกข์นานาชาติ** : *อาศรมสมาธินานาชาติ* (เพิ่งตั้งขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2529) มีจุดประสงค์เพื่อกิจกรรมทางศาสนา เช่น การประชุมระหว่างชาติ ศาสนา นิกาย กลุ่มต่าง ๆ เพื่อความร่วมมือและนำไปสู่สันติภาพของโลก นอกจากนี้ยังจัดให้มีการอบรมธรรมะ ทั้งในด้านทฤษฎีและปฏิบัติเป็นประจำทุกเดือน คือ ระหว่างวันที่ 1 - 10 (สำหรับชาวต่างชาติ) และวันที่ 20 - 27 (สำหรับชาวไทย) นอกจากนี้จะจัดให้มีการอบรมและฝึกปฏิบัติธรรมสำหรับชาวต่างชาติแล้ว ยังจัดแบ่งพื้นที่เป็นเขตเฉพาะ มีกำแพงสูงกั้นรอบด้านเป็น “ธรรมาศรมธรรมมาตา” คือ สถานที่ไว้ฝึกอบรมและปฏิบัติธรรมสำหรับสตรี เพื่อไว้ทดแทนภิกษุณีที่เคยมีในสมัยอดีต แต่สูญหายไปใ้ในภายหลัง ถือว่าเป็นโครงการใหม่ที่มีเจตนารมณ์คล้ายๆ “ธรรมาศรมธรรมทูต” แต่เป็นธรรมทูตหญิง ช่วยให้สตรีที่สนใจมีโอกาสศึกษาและปฏิบัติธรรมได้อย่างเต็มกำลัง และนำไปเผยแพร่ต่อไป อีกทั้งเป็นการกตัญญูตถะทิวทัศน์ในบุญคุณของเพชรมาตาให้สมควรแก่ความเหนื่อยยากลำบาก

นอกจากที่ “สาวยานนับโยด” มาให้ดูพอสังเขปแล้ว ยังมีสิ่งละอันพันละน้อยที่เป็นสื่อสอนธรรมะ และเครื่องประโลมใจในทางธรรม เช่น แผ่นป้ายบทกลอนสอนธรรมะติดไว้ตามทางแยกเพื่อเตือนผู้ที่ขับรถและจอดรถในบริเวณวัดโดยไม่ดับเครื่องยนต์ ในยามเที่ยงหรือยามเย็นจะได้ยินเสียงจักจั่นแวไรแข่งกันร้องระเบ็งเซ็งแซ่ เสมือนเสียงดนตรีตามธรรมชาติคอยกล่อมจิตใจอันรุ่มร้อนให้สงบเย็น หรือถ้าผู้ใดนอนค้างคืนที่นี่ และตื่นนอนราวตี 4 ตามเสียงปลุกของระฆังประจำวัน เพื่อที่จะสัมผัสกับบรรยากาศใกล้รุ่งอรุณโดยเดินเยี่ยมชมสวนโมกข์ไปตามลำเนาป่า จะได้ยินเสียงไก่ป่าแย่งกันขันแจ๊ยแจ๊ย ระเบ็งเซ็งแซ่ในท่ามกลางความมืดสลัว จากพุ่มไม้โน้นไปยังพุ่มไม้นี้ ส่งและรับกันเป็นทอด ๆ ชวนให้จิตใจสงบเย็นและรักธรรมชาติยิ่งนัก บรรยากาศเช่นนี้มีอาจบรรยายให้รู้สึกคล้ายตามได้ เว้นแต่จะไปสัมผัสด้วยตนเอง

ตามที่ “สาวยานนับโยด” มาให้ดู พอจะวิเคราะห์ระบบคิดของท่านได้บางประเด็น เช่น การประกาศนามอุทิศตนเป็น “พุทธทาส” ด้วย 4 ภาษา คือ บาลี ไทย จีน และอังกฤษ ถ้าจะวิเคราะห์ด้วย *หลักแห่งความสอดคล้อง* (เชื่อมั่นย) จะได้ว่า การประกาศเป็นภาษาบาลี ก็เพื่อให้สอดคล้องกับแหล่งความรู้เดิมอันเป็นที่มาของหลักคำสอนในพุทธศาสนา (โดย

เฉพาะของเถรวาท) ถ้าพิจารณาด้วยหลักแห่ง *การมีข้อเท็จจริงรองรับ* (สมนัย) จะได้ว่า เป็นความพยายามที่จะนำภาษาบาลีที่ใช้ในพระไตรปิฎกมารองรับและประกาศความเป็น “พุทธทาส” หรือถ้าจะวิเคราะห์ด้วยหลักแห่ง *ความสำเร็จประโยชน์ในทางปฏิบัติ* (ปฏิบัติ นัย) จะได้ว่า การประกาศเป็นภาษาไทยเพื่อให้สำเร็จประโยชน์ในการสื่อสารให้คนไทย และชาวพุทธทั่วไปได้รับรู้ ส่วนการประกาศเป็นภาษาจีนและอังกฤษ เพื่อให้สำเร็จ ประโยชน์สื่อสารกับชาวต่างชาติได้กว้างขวางยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการประกาศเป็น ภาษาอังกฤษ ซึ่งถือว่าเป็นภาษาที่ใช้สื่อสารกับโลกภายนอกอย่างเป็นสากล

การนำเอาเนื้อหาสาระจากธรรมหมวดต่าง ๆ ที่มีองค์ 5 มาทำให้เป็นสัญลักษณ์ “เส้า 5 ต้น” ประดิษฐานไว้ตามหลังคาอาคารต่าง ๆ สามารถพิจารณาได้ทั้งในแง่ที่จะให้ สอดคล้องกับหลักธรรมจากแหล่งความรู้เดิม (เชื่อกัน) และการนำ *ความรู้เดิม* มาตี ความประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับกาลสมัย (ปฏิบัติ นัย) คือ ประยุกต์เอา *ธรรมองค์ 5* มา สร้างเป็น “โลโก้” หรือเครื่องหมายการค้าทำนองเดียวกับสินค้าทั่วไป แต่ต่างกันว่า *เส้า 5 ต้น* เป็นของสินค้าทางธรรม ยี่ห้อ “ธรรมโฆษณ์ของพุทธทาส” เพื่อโฆษณาให้ผู้คนหัน มาบริโภคธรรม ส่วนการสร้าง *ลานหินโค้ง* ให้เป็นโรงธรรมกลางดิน และสร้าง *โบสถ์กลาง ดิน* บนเขาพุทธทอง เพื่อที่จะกลับไปสู่รูปแบบพุทธสถานสมัยดั้งเดิมครั้งพุทธกาล (*ความรู้ เดิม*) อีกทั้งต้องการตอบโต้ผู้ที่นิยมสร้างโรงธรรมและอุโบสถอย่างโอโงงหรูหรา ว่า ไม่มี หลักฐานรองรับ (สมนัย) ว่าพระองค์เคยทรงกระทำเช่นนี้ และยังสามารถอธิบายด้วย *หลัก แห่งความสำเร็จประโยชน์* (ปฏิบัติ นัย) ว่า การสร้างโรงธรรมและอุโบสถให้หญหรามีได้ ช่วยเหลือสำเร็จประโยชน์ในทางธรรมแต่อย่างใด มีแต่จะสิ้นเปลืองและเป็นภาระต่อค่าใช้จ่ายของวัด (เช่น ค่าไฟฟ้า) ส่วนการสร้าง *ธรรมวารินาวา* นอกจากจะสำเร็จประโยชน์ใน การใช้เป็นที่พักผ่อนไว้บริโภคแล้ว ยังสำเร็จในแง่ของการใช้สื่อสอนธรรมะเรื่อง การขน สรรพสัตว์ข้ามห้วงวิภังการอีกด้วย รวมทั้งการนำเอา *สุทธิ ปัญญา เมตตา ชันติ* มาเป็น เป็น *รูปไพธิสัตว์อวโลกิเตศวร* ซึ่งคติแบบนี้เป็นของนิกายมหายาน แต่ท่านนำมาใช้ จึง แสดงให้เห็นถึงความไม่ติดยึดอยู่กับกรอบของลัทธินิกาย หากแต่มุ่งถึงความสำเร็จ ประโยชน์ในทางธรรม (ปฏิบัติ นัย) เป็นเป้าหมายหลัก หรือการสร้าง *ธรรมมาศรม ธรรมมาตา* ขึ้นที่สวนโมกข์นานาชาติ นอกจากพยายามที่จะคืนสิทธิให้แก่สตรีแล้ว ยังสะท้อนให้เห็น ถึงความพยายามที่จะนำหลักคำสอนของพุทธศาสนา ออกไป “สนทนา” กับชาวต่าง ชาติได้อย่างเป็นสากลมากยิ่งขึ้นอีกด้วย

2. แกะรอยพุทธทาสอัตลักษณ์

หลังจากเยี่ยมชมสวนโมกข์แล้ว ลำดับต่อไปจะได้แนะนำให้รู้จักผู้ก่อตั้งสวนแห่ง

นี้ ถ้าย้อนอดีตเมื่อเดือนมิถุนายน ปี พ.ศ. 2475 สมัยเมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สู่ระบอบประชาธิปไตย ในวงการสงฆ์พยายามที่จะปฏิวัติตนเองด้วยเช่นกัน แนวคิดแบบนี้เริ่มจุดประกายตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 และดำรงอยู่เรื่อยมาจนกระทั่งถึงสมัยของภิกษุหนุ่มจากแดนใต้ ผู้มุ่งหวังจะ “ไปเอาดี” ที่กรุงเทพฯ แต่ต้องผิดหวังกลับบ้าน จึงลงมือก่อตั้งห้องทดลองทางจิตขึ้นที่สวนโมกข์ และลงมือสืบค้นพระไตรปิฎกเพื่อตามรอยพระอรหันต์ ในข้อนี้ผู้วิจัยจะแนะนำให้รู้จักท่านผู้นี้ โดยเริ่มตั้งแต่วัยรุ่งอรุณจนกระทั่งสนทนาและละสังขารจากโลกไป โดยมุ่งเน้นให้เห็น **เอกลักษณ์เฉพาะตัวที่เอื้อต่อการใช้ภูมิปัญญาทางสู่นี้อรรถ**

ท่านพุทธทาส มีชื่อเดิมว่า “เงื่อม” นามสกุล “พานิช” ลืมตาดูโลกเมื่อวันที่ 27 พฤษภาคม พ.ศ. 2449 ตรงกับวันอาทิตย์ขึ้น 7 ค่ำ เดือน 7 ปีมะเมีย ที่ตำบลพุมเรียง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี มีพี่น้องรวมท้องอีก 2 คน คือ น้องชายชื่อ “ยี่เกย” (ธรรมทาส) และน้องหญิงชื่อ “กิมซ้อย” มีบิดาชื่อ “เซียง” (ผู้มีวิญญูณกวีและชอบเขียนภาพ) เป็นคนเชื้อสายจีน “แซ่โค้ว” จากมณฑลฮกเกี้ยน ต่อมาใช้นามสกุล “พานิช” เพราะมีอาชีพค้าขาย (ขายของชำ) ส่วนมารดาชื่อ “เคลื่อน” โดยกำเนิดเป็นชาวท่าฉาง ฐานะของครอบครัวจัดอยู่ในประเภทชนชั้นกลางระดับบน เป็นตระกูลแห่งปัญญาชน และมีเกียรติยศชื่อเสียงของอำเภอไชยาสมัยนั้น¹⁶ และนางเคลื่อนเป็นผู้มีนิสัยประหยัด แต่มั่นคงในพุทธศาสนายิ่งนัก เห็นได้จากการบริจาคเงินต้นทุนตระกูล “พานิช” ไว้ใช้บำรุงกิจการสวนโมกข์ถึง 6,378 บาท¹⁷ ซึ่งเงินจำนวนเท่านี้ในสมัยนั้นคงจะมีมูลค่ามิใช่น้อย

เมื่ออายุได้ 8 ขวบ เด็กชายเงื่อม เข้าเป็นเด็กวัดเป็นเวลา 3 ปี แล้วออกมาเรียนหนังสือจนกระทั่งจบชั้นมัธยมปีที่ 3 (พ.ศ. 2465) ลาออกมาช่วยแม่ทำงาน เพราะบิดาถึงแก่กรรม จึงต้องมารับภาระแทนเพื่อให้นายธรรมทาส (ผู้เป็นน้อง) ไปเรียนหนังสือ จนกระทั่งอายุครบบวช (29 กรกฎาคม 2469) เข้าสู่ร่มกาสาวพัสตร์ได้ฉายาว่า “อินุทปญโญ” (ผู้มีพลังปัญญาอันยิ่งใหญ่) ครั้นต่อมาเดินทางไปศึกษาต่อที่กรุงเทพฯ ๔ ถึง 2 ครั้ง จนกระทั่งจบเปรียญธรรม 3 ประโยค แต่สอบตกเปรียญธรรมประโยค 4 เพราะแปลบาลีผิดแผกไปจากผู้อื่น ท่านเกิดความรู้สึกเบื่อหน่ายและรังเกียจวิถีดำเนินชีวิตแบบ “พระเมือง” ที่กรุงเทพฯ ๔ จึงเลิกเรียนและตั้งใจจะกลับมาศึกษาค้นคว้าด้วยตนเอง โดยติดต่อนายธรรมทาสให้ช่วยเป็นธุระจัดหาสถานที่ที่เหมาะสม จนนำมาสู่การก่อตั้งสวนโมกข์ที่ตำบลพุมเรียง เมื่อวันวิสาขบูชาที่ 12 พฤษภาคม พ.ศ. 2475 และประกาศนามอุทิศตนเป็นพุทธทาส ท่านลงมือศึกษาค้นคว้าและเผยแพร่ธรรมะอย่างจริงจัง จนกลายเป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวาง ทำให้สวนโมกข์พุมเรียงเริ่มคับแคบและไม่เหมาะสมสำหรับคนหมู่มาก จึงย้ายมาอยู่ที่สวนโมกข์ไชยาที่วัดธารน้ำไหล เมื่อปี พ.ศ. 2487 และต่อมาขยายพื้นที่ไปยัง

สวนโมกข์นานาชาติ เมื่อปี พ.ศ. 2529 ผลงานและเกียรติศัพท์ของท่านแผ่กระจายไปทั่วทั้งในและต่างประเทศ

ท้ายที่สุด ชีวิตของท่านก็หนีกฎแห่งความเป็นอนิจจังตามหลักคำสอนของพุทธศาสนาไม่พ้น จากวัยหนุ่ม ก็เปลี่ยนเป็นชรา และเจ็บไข้ได้ป่วยหลายคราว ครั้งสุดท้ายอาการทรุดหนัก จนต้องนำส่งโรงพยาบาลศิริราช ที่กรุงเทพฯ ฯ และนำกลับมาละสังขารที่สวนโมกข์ เมื่อวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ. 2536 รวมอายุได้ 87 ปี 1 เดือน 11 วัน

การที่จะเข้าใจอัตลักษณ์ของท่านได้ดีขึ้น ควรจะได้ย้อนกลับไปอ่าน “นานาชาติศนะจาก 129 บทความ” ที่ผู้วิจัยคัดสรรมาแสดงไว้ในบทที่ 1 ข้อ 2 (หน้า 11 - 13) อีกครั้ง เพื่อเป็นการปูพื้นก่อน ส่วนในบทนี้จะ “แกะรอย” โดยแบ่งเนื้อหาออกเป็น 6 ประเด็นคือ (1) เปิดปุมหลังวัยรุ่งอรุณ (2) เข้าสู่ร่มกาสาวพัสตร์ (3) วิเคราะห์พุทธทาสจริต (4) วิถีชีวิตแบบนภางนวลแตกฝูง (5) อุปสรรคปัญหา - แนวทางแก้ไข และ (6) ย่างเข้าสู่วัยสนธยา - ละสังขาร

2.1 เปิดปุมหลังวัยรุ่งอรุณ

ถ้าเปิดดูสมุดพกประจำตัวนักเรียนของ “ด.ช. เจื่อม พานิช” ในวัยเด็กจะพบข้อความที่ครูใหญ่บันทึกว่า “ประพฤติเป็นคนอยู่ปรกติไม่ค่อยได้ ทำทางอยู่ข้างองอาจ ในเวลาทำการมักชักเพื่อนคุย มารยาทพอใช้ ทำการงานสะอาด” และบันทึกสรุปปลายปีว่า “๑ มีความหมั่นดี ทำการงานรวดเร็ว ๒ ยังไม่เคยประพฤติรังแกเพื่อน และยังไม่เคยต้องบังคับให้มาเรียน ๓ นิสสัยจำอะไรแม่นยำ และชอบทำสิ่งที่เป็นจริง ๔ ปัญหาพออย่างธรรมดาคน”¹⁸ ซึ่งข้อความในบันทึกนี้สอดคล้องกับคำบอกเล่าของท่านเองว่า “...ผมไม่รู้สึกว่าเรียนเก่ง แต่สอบได้ไม่เคยตก...”¹⁹

แม้คนทั่วไปกล่าวว่าประวัติในวัยเด็กไม่มีอะไรโดดเด่น แต่ผู้วิจัยพบว่าเพชรเม็ดนี้เริ่มทอประกายแสงตั้งแต่เยาว์วัย คือ มีบางแง่มุมที่ชวนให้คิดว่ามีแนวโน้มที่จะกลายเป็นเพชรน้ำเอกในภายภาคหน้า โดยเริ่มทอแสงให้เห็น เช่น มีความคิดเชิงวิพากษ์และมีความเห็นเป็นของตนเอง ดังที่ท่านบันทึกไว้ในอนุทินปฏิบัติธรรม ว่า “มีความเห็นตนเป็นประมาณหรือมีฉันทันก็เพียงแต่ยอมฟังเหตุผลไม่ยอมฟังความเห็นของผู้อื่นถ้าย่เดียว... ชอบหาความรู้จากการสนทนาได้เถียง... ชอบต่อสู้ในสมาคม...”²⁰ บางครั้งท่านเรียกตนเองว่าเป็นคน “อวดดีโดยไม่เจตนา”²¹ จึงทำให้ต้องกลายเป็นคนขยันและพยายามที่จะฝึกฝนตนเองอยู่เสมอ ประกอบกับเป็นคนที่มีพรสวรรค์ในการอธิบายสื่อความคิดได้กระจ่างแจ้ง และพยายามแสวงหาความรู้มาเพิ่มน้ำหนักให้แก่คำวิพากษ์ของตนเสมอ ถ้าจะพูดกันโดยภาษาชาวบ้านเรียกว่า “ฝึกความเป็นคนหัวหมอ” มาแต่วัยเด็ก²² รู้จักแต่ง

เรื่องประเภทตาเถนยายซีหรือแตงนิทานโกหกมาแล้วให้เพื่อนฟังอย่างสนุกสนาน

ปัญญานันทภิกขุ เล่าว่าท่านพุทธทาสมีนิสัยติดตัวมาแต่เด็กอย่างหนึ่งคือทำอะไรทำจริง ทำอย่างดี ทำอย่างประณีต เรียกร้อย ละเอียดลอลอ²³ ซึ่งสอดคล้องกับที่ **ศาสตราจารย์นายแพทย์วิจารณ์ พานิช** เคยให้สัมภาษณ์ในทำนองเดียวกัน²⁴ ประกอบกับท่านพุทธทาสรับวิญญูณภวีมาจากฝ่ายบิดาและ “คุณอาเลี้ยง” จึงสามารถแต่งโคลงกลอนเพื่อนำมาใช้ประกอบความคิดเห็นได้อย่างมีน้ำหนัก ในวัยเด็กขณะที่ยังมีอายุน้อยกว่าคนอื่น ยังฝึกโต้แย้งธรรมะกับผู้ที่อายุมากกว่าให้เป็นที่ยอมรับของคนทั่วไป ก่อนอุปสมบทอ่านหนังสือนวโกวาท และคู่มือสอบนักธรรมตรี - โท - เอก จบแล้ว จึงกล่าวได้ว่าเป็นผู้มีภูมิปัญญาในทางธรรมก่อนวัยกว่าเด็กทั่วไป เมื่อเข้าสอบนักธรรมในภายหลังแทบจะไม่ต้องอ่านหนังสือเพิ่มเติม

ในอีกปมหนึ่งของ “ด.ช. เจื่อม ฯ” รับอิทธิพลทางสายมารดาที่ฝึกให้เป็นคนประหยัด เช่น มารดาปลุกฝังว่าน้ำล้างเท้าห้ามใช้มาก น้ำดื่มถ้าเหลือห้ามสาดทิ้ง ไม้พินถ้าใช้ไม่หมดต้องดับไฟเพื่อไว้ใช้ในคราวต่อไป เวลาพักผ่อนมือต้องไม่วาง ต้องทำโน่นทำนี่ไปพลงๆ นิสัยประหยัดดังกล่าวมีติดตัวมาตลอด จนบางครั้งถูกใคร ๆ กล่าวหาว่า “ไอ้เจื่อม” เป็นคน “ขี้ขีด” (ขี้เหนียว) ดังที่ครูผูกเป็นคำประพันธ์ไว้ใช้ล้อเล่นกันในหมู่เพื่อน ๆ ว่า

“**ขี้กินไอ้ขีด ขี้ขีดไอ้เจื่อม** เข็ม ๆ เณรภาค ปากมากไอ้หลุน สัปดนไอ้จ้อง
ขี้ร้องไอ้หยุด มุดหัวไอ้ช่วย สุดสวຍหิริญ สำคัญไอ้เกตุ ขี้เหลดตาหลวงนาค”
คำว่าขี้ขีด คือขี้เหนียว เป็นภาษาของชาวบ้านนี้ ผมจะขี้เหนียวหรือไม่ ไม่รู้
หมายความว่าอย่างไร แต่รู้เพียงว่าไม่อยากเอาของใคร และไม่อยากจะอะไรแก่
ใครเท่านั้น เณรภาคเขาชอบเดินเข็ม ๆ คือ เดินก้ม ๆ หย่ง ๆ คำว่าสัปदनบ้าน
นี้เขาออกเสียงว่าสัปदन ไอ้จ้องมันชอบไปเก็บพริกเก็บมะเขือที่ปลูกไว้ยังไม่ทัน
จะได้ที่ ขี้ร้อง ไอ้หยุด มันเป็นญาติผู้พี่ของผม อะไร ๆ ก็ร้อง ไม่ทันพูดก็ร้อง หัว
มุดไอ้ช่วย ถามอะไร หัวมุดเสีย ไม่พูด สุดสวຍหิริญ เป็นลูกของผู้พิพากษา บ้าน
อยู่หน้าวัด พ่อเอาไปฝากอยู่วัดบ้างเล็ก ๆ น้อย ๆ หน้าตาสวຍ แก้มแดง ในที่สุด
เป็นอธิบดีกรมศิลปากร เพิ่งตายไป ในชุดนั้นเหลือแต่ผมกับตาหลุนเท่านั้น²⁵

นิสัยประหยัดที่ว่าเป็นสืบทอดมาจนถึงสมัยเมื่อโตขึ้น ดังเช่นการใช้สิ่งของแต่ละครั้ง
จะใช้นั้นคุ้มค่า ไม่ยอมทิ้ง ถ้าเสียหรือชำรุดต้องซ่อมแซมส่วนที่สึกหรอนั้นให้ใช้งานได้ดัง
เดิม ตัวอย่างเช่นเครื่องพิมพ์ดีดที่ได้รับเป็นรางวัลชนะเลิศบวชใหม่ ๆ ตอนที่สอนพระเณร
สอบนักธรรมผ่านหมด ท่านให้ตัดตลอดมา แม้จะเก่าสักเพียงใด ก็ไม่ทิ้งและไม่เคยคิดที่จะ
เปลี่ยนแปลง หรือในกรณีของวัสดุสิ้นเปลือง ท่านใช้อย่างประหยัด ดังเช่น กระจาดชำระ

ที่มีผู้นำมาถวายจำนวนมากชนิดที่ว่าใช้ไปตลอดชีวิตไม่หมด แต่เมื่อเข้าทำธุระในห้องน้ำ ท่านจะหยิบติดมือไปเท่าที่จำเป็น ถ้าเหลือจะนำมาเก็บไว้ใช้ในคราวต่อไปอีก²⁶

ลักษณะเด่นที่รับถ่ายทอดมาอีกอย่างหนึ่ง คือ การทำอาหารและทำขนม ด้วยเหตุที่ต้องตามมารดาเข้าครัวและถูกบังคับให้เป็นลูกมือช่วยคั้นกะทิและตำเครื่องแกงอยู่เป็นประจำ เนื่องจากท่านเป็นคนช่างสังเกต จึงพบว่าการทำอาหารหรือขนมให้อร่อยจะต้องมีองค์ประกอบสำคัญ 3 ส่วน คือ ในกรณีของการทำอาหาร จะต้องใช้เนื้อหรือผักอย่างดี เครื่องแกงอย่างดี และน้ำมันหรือกะทิอย่างดี ส่วนในกรณีของการทำขนมให้อร่อยต้องมีแป้งอย่างดี น้ำตาลอย่างดี และน้ำมันอย่างดี นอกจากนี้เรียนรู้เรื่องทำอาหารและขนมแล้ว ยังสืบทอดเรื่องการปรุงยาสมุนไพรจากปู่โดยผ่านทางบิดา และรับเพิ่มเติมจากวัดอีกส่วนหนึ่ง จึงรู้จักวิธีปรุงยานานาชนิด ไม่ว่าจะเป็นยาเขียวครอบจักรวาล ยากระทุ้ง ยาทาแผลไฟไหม้ น้ำร้อนลวก หรือแม้แต่การนำเอา “ควินินทั้งห้า” คือ ใบ ราก ต้น เปลือก ดอก มาต้มเป็นยาแก้ไข้มาลาเรีย ในสมัยสงครามอินโดจีน²⁷ เป็นต้น

การฝึกอบรมลูกหลานของคนในตระกูลนี้ ค่อนข้างจะทวนกระแสสังคมสมัยนั้น คือ ไม่สอนให้เชื่อเรื่องเคล็ด ไชยกลาง การทรงเจ้าเข้าผี ไม่ว่าจะผีปู่ ย่า ตา ยาย หรือผีใด ๆ ถ้าจะประกอบพิธีกรรมใด ๆ ที่ส่อไปทางเคราผีสิงเวทดาบ้างก็เพียงเพื่อป้องกันการถูกครหาว่าผีประเพณีเท่านั้น ท่านพุทธทาสเล่าถึงชีวิตในวัยเด็กว่า “...ผมเป็นคนหนึ่งที่ไมกลัวผี เราแสดงตัวเป็นผู้ไม่กลัวผี ไม่เชื่อผีตั้งแต่เป็นวัยรุ่น...”²⁸ ในการทำมาค้าขายจะไม่นำเอาเรื่องไสยกลาง นางกวัก กุมารทอง หรือศาลพระภูมิเป็น “ตัวช่วย” ปุ่มหลังอย่างอื่นนอกจากนี้เหมือนเด็กทั่ว ๆ ไปสมัยนั้น คือชอบเล็ยปลากัด (เล็ยไว้ดูเล่น) ตอนอยู่วัดถูกฝึกหัดให้ต้อยมวย มีสิ่งหนึ่งที่ท่านเล่าว่ามีความชอบเป็นชีวิตจิตใจ คือ ความรักในเสียงเพลงและดนตรี แต่ถูกบังคับมิให้นำเครื่องดนตรีเข้าบ้าน เพราะมารดาเชื่อว่าการเล่นดนตรีจะทำให้เสียคนได้ง่าย²⁹ อย่างไรก็ตาม หลังจากที่ท่านเข้าอุปสมบทในพุทธศาสนาและเข้าถึงแก่นธรรมแล้ว ทักษะเกี่ยวกับดนตรีเปลี่ยนไป ดังที่ท่านกล่าวไว้ตอนหนึ่ง ว่า “ดนตรีบางชนิด ทำให้ชีวิตขยับไปขยับมา ดนตรีบางชนิด ทำให้ชีวิตท่วมไปท่วมมา ดนตรีบางชนิด ทำให้ชีวิตเหมือนลิงกำลังบ้า ดนตรีที่แท้จริง ทำให้หยุดวิ่งไปวิ่งมา ดนตรีธรรมะ จะสงบเย็นเห็นทันตา”³⁰

2.2 เข้าสู่ร่มกาสาวพัสตร์

เมื่อมีอายุครบบวช “นายเงื่อม ฯ” เข้าสู่ร่มบวรพุทธศาสนา (จำพรรษาที่วัดพุมเรียง) โดยมีเจตนาจะบวชตามประเพณีเพียง 3 เดือน³¹ เพียงเพื่อให้โยมมารดาได้เกาะชายผ้าเหลือง ในคราวนั้นหลังจากอุปสมบทเป็นภิกษุในมหานิกายแล้ว มีผู้ชักชวนให้บวช

แปลงเป็นธรรมยุต เพราะเห็นว่ามีสถานภาพเหนือกว่า แต่ถูกพระภิกษุผู้ที่ท่านเคารพ นับถือทักท้วงว่า “เป็นธรรมยุตแล้วองคชาติไม่ลูกไม่แข็งหรือไง” ซึ่งหมายถึงว่าจะดีหรือชั่วไม่เกี่ยวกับพระธรรมยุตหรือมหานิกาย แต่ขึ้นอยู่กับกรปฏิบัติปฏิบัติชอบของผู้นั้นมากกว่า³² หลังจากบวชได้ไม่นาน ใคร ๆ ต่างเห็นว่ามีหน่วยก้านดี จึงไม่ยอมให้สึก พระปลัดทุ่ม (พระครูหมอลเลข 7 ตัว) ได้คะยั้นคะยอว่าคนประเภทนี้ถ้าสึกออกไป ดวงภรรยาจะมีชู้ จึงควรบวชตลอดไป (ท่านพุทธทาสไม่เชื่อเรื่องดวง)³³ เกี่ยวกับเรื่องชีวิตคู่ ท่านบันทึกไว้ในอนุทินปฏิบัติธรรม ฯ³⁴ ในหัวข้อเรื่อง “ชีวิตบ้าน - ชีวิตพระ” ว่า ตั้งแต่้วยทารกท่านถูกมันหมายที่จะให้แต่งงานกับสตรีผู้หนึ่ง แต่บัดนี้ (อายุ 29 ปี) ท่านตัดสินใจที่จะใช้ “ชีวิตพระ” เป็นที่แน่นอน โดยไม่หวนกลับสู่ “ชีวิตบ้าน” อีกแล้ว

หลังจากบวชได้เพียง 10 วัน³⁵ ได้รับการร้องขอจากท่านสมภารให้ “แสดงธรรม” ท่านจึงได้ปฏิวัติวิเทศน์เสียใหม่ แทนที่จะเทศน์แบบนั่งอ่านคัมภีร์โบราณเหมือนที่เคยปฏิบัติกันมา ก็เปลี่ยนเป็นเทศน์แบบเล่าเรื่อง ทำให้เข้าใจง่าย ผู้ฟังตั้งใจและเพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อย ๆ ท่านสมภารจึงขอร้องให้แสดงธรรมต่อไปทั้งในและนอกพรรษา (นอกพรรษาเทศน์ในวันพระ) และในปลายปี พ.ศ. 2469 สอบนักธรรมตรีได้ ท่านเล่าว่ารู้สึกสนุกกับงานในช่วงนี้ถึงขั้น บ้างงาน คือแต่ละวันจะนั่งอ่าน เขียน คัดลอก ซ้อมแต่งกระทู้ จนป่วยเป็นโรคที่ชาวบ้านเรียกว่า “กระษัย” ในระหว่างพรรษายังได้ทำในสิ่งที่เรียกได้ว่า **พิเรน** อีกอย่างหนึ่งคือ ริ ออกหนังสือพิมพ์เถื่อนโดยใช้ลายมือเขียนลงในกระดาษฟูลสแก๊ป (2 คู่ 4 หน้า) นำมาแจกอ่านกันในหมู่ภิกษุทั้งก่อนและหลังสวดมนต์ จนกลายเป็นที่หัวเราะกันอย่างสนุกสนานครั้งคราว ครั้นต่อมาปลายปีที่ 2 (พ.ศ. 2470) สอบนักธรรมโทได้

ปี พ.ศ. 2471 เดินทางไปศึกษาต่อที่กรุงเทพฯ ฯ ตามความประสงค์ของญาติผู้หวังดี (จำพรรษาที่วัดป่ามุงคงคา) ท่านเล่าว่าก่อนไปกรุงเทพฯ ฯ เคยวาดฝันไว้ว่า “...พระกรุงเทพฯ ฯ จะดี เคยคิดว่าคนที่ได้เปรียญ ๙ คือคนที่ เป็นพระอรหันต์เสียด้วยซ้ำ เคยคิดว่า กรุงเทพฯ ฯ ดีที่สุด ถูกต้องที่สุด ควรจะถือเป็นแบบอย่าง ... แต่พอไปเจอจริง ๆ มันรู้ว่ามีหาเปรียญมันไม่มีความหมายอะไรนัก มันก็เริ่มเบื่อ อยากสึก รู้สึกว่าเรียนที่ กรุงเทพฯ ฯ มันไม่มีอะไรเป็นสาระ ... เรื่องเกี่ยวกับการกิน การฉัน ก็สรวลเสเฮฮา ฮาฮาตลอดเวลาฉัน ... อย่างมาต๋อยไซ้สด ต้มไข่หวาน หรือทอดประเคนกันเดี๋ยวนั้น มันผิดวินัย แต่เขาทำกันเป็นธรรมดา ... มันก็เลยเกิดเบื่อขึ้นมา ก็อยากสึกไปอยู่ได้ไม่กี่เดือน (อยู่เพียง 2 เดือน - ผู้วิจัย) เป็นอันขอกลับมาสึก”³⁶ แต่ขณะจะกลับมาลาสิกขาบทคราวนั้นเป็นช่วงใกล้เข้าพรรษา มีผู้ทักท้วงว่าไม่เหมาะ จึงทนอยู่ต่อจนถึงพรรษาที่ 3 อย่างไรก็ตาม ในปลายปีนี้ (พ.ศ. 2471) สอบนักธรรมเอกได้ ญาติจึงขอให้ เป็นครูสอนนักธรรม “ภิกษุเสีอม” ยักย้ายวิธีสอนแปลก ๆ ตามแบบฉบับของตน เช่น ใช้

วิธีเล่าเรื่อง พุดให้ชวนติดตาม มีสิ่งล่อใจโดยประกวดตอบปัญหาชิงรางวัล ฯลฯ ซึ่งวิธีนี้ ไม่มีใครเคยใช้มาก่อน จึงทำให้ผู้เรียนเข้าใจง่ายและสอบได้ยกชั้น คุณนำ “หนังสือ เศรษฐศาสตร์” จึงซื้อเครื่องพิมพ์ดีดให้เป็นรางวัล และใช้พิมพ์หนังสือตลอดมา

ปี พ.ศ. 2473 เดินทางเข้ากรุงเทพ ฯ อีกครั้ง (เลิกคิดเรื่องลาสิกขาบท) โดยมุ่งหวังจะไปเรียนภาษาบาลี จนกระทั่งสอบได้เปรียญธรรมประโยค 3 พอได้ชื่อว่า “มหาเงื่อม” ครั้งปี พ.ศ. 2474 สอบตกเปรียญธรรมประโยค 4 เพราะแปลบาลีต่างจากผู้สอน กล่าวคือ ผู้สอนมุ่งให้แปลตามตัวอักษร คำนึงแต่เรื่องไวยากรณ์ ทำให้ฟังไม่ค่อยรู้เรื่อง สำเร็จ ประโยชน์น้อย แต่ท่านต้องการที่จะแปลอย่างอิสระ ไม่ติดยึดตัวอักษรหรือไวยากรณ์ แต่มุ่งให้เข้าใจความหมายและนำมาใช้ประโยชน์ได้จริง ท่านถือว่าการแปลที่ดีมิใช่คำนี้ เรื่องภาษาเพียงอย่างเดียว หากต้องคำนึงถึงหลักเหตุผลด้วย ท่านยกตัวอย่างเรื่องความ หยุ่มหยมของพวกเครื่องบาลี เช่น คำว่า “โสธานโคปิกา” แปลว่า หญิงผู้เฝ้าซึ่งป่าช้า - ครุว่าผิด, หญิงผู้รักษาซึ่งป่าช้า - ครุว่าผิด, หญิงผู้คุ้มครองซึ่งป่าช้า - ครุว่าผิด แต่ครูให้ แปลว่า หญิงผู้ปกครองซึ่งป่าช้า เป็นต้น³⁷ ด้วยความหยุ่มหยมดังกล่าวทำให้ท่านเบื่อหน่ายจนต้องถวายนิตยสารนอกจากเมื่อวิธีเรียนแล้ว ยังเบื่อกรุงเทพ ฯ เกลียดฝุ่น เกลียด กลิ่นน้ำครำ เกลียดเสียงรถ เกลียดอากาศในฤดูร้อน ฯลฯ และในช่วงนี้ก็เริ่มเพาะบ่ม อุดมการณ์แบบนกนางนวลแตกฝูง ไม่ต้องการจะศึกษาตามรูปแบบอีกต่อไป ฉะนั้นในปี พ.ศ. 2475 จึงเดินทางกลับบ้านเดิม มาบุกเบิกสวนโมกข์ที่ตำบลพุมเรียง³⁸

นับตั้งแต่เข้าสู่ร่มกาสาวพัสตร์เป็น “ภิกษุเงื่อม” เมื่อปี พ.ศ. 2469 เป็นต้นมา ท่านได้เลื่อนสมณศักดิ์ตามลำดับดังนี้³⁹ “พระมหาเงื่อม” (2473) “พระครูอินทปัญญาจารย์” (2489) “พระอรหันตมุนี” (2493) “พระราชาขัยกวี” (2500) “พระเทพวิสุทธิเมธี” (2514) และ “พระธรรมโกศาจารย์” (2530) แต่ท่านก็ไม่เคยติดยึดกับยศถาบรรดาศักดิ์ใด ๆ คงให้เรียก ขานเพียงนามเดียว คือ พุทธทาส โดยอ้างว่าเพื่อสะดวกต่อการใช้ งานต่อการจำ ทั้งในหมู่ ชาวไทยและชาวต่างชาติ ลักษณะนิสัยอีกอย่างหนึ่งคือท่านพุทธทาสค่อนข้างเป็นคน ทะนงตน ไม่เคยคิดจะตั้งใครมาเป็นมิตรหรือร้องขอรับกวนสิ่งใดจากมิตร แต่ท่านเล่าว่า มักจะเป็นเรื่อง “พลุด” ที่มีตรมักมาช่วยเหลือท่านเสมอ⁴⁰ นอกจากนี้ ยังจัดได้ว่าเป็น “พระ หัวก้าวหน้า” ท่านเล่าว่าตอนที่มีการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อปี พ.ศ. 2475 ใน คราวนั้น ในหมู่สงฆ์มีการเคลื่อนไหวยึดอำนาจเจ้าอาวาสที่วัดพุมคงคา ถ้าท่านอยู่ใน กรุงเทพ ฯ อาจจะเข้าร่วมกระบวนกรนั้นก็ได้⁴¹

2.3 วิเคราะห์พุทธทาสจริต

เพื่อที่จะช่วยให้เข้าใจอัตลักษณ์ของท่านกระจ่างแจ้งยิ่งขึ้น ต่อไปนี้จะได้วิเคราะห์ “พุทธทาสจริต” คำว่า “จริต” คือ ความประพฤติ, กิริยาอาการ⁴² ซึ่งหมายถึงความ

ประพุดติหรือกิริยาอาการที่เกิดขึ้นเป็นอาจิดน หรืออุปนิสัยอันเป็นพื้นเพทางจิตของบุคคล ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค⁴³ แบ่งจิตออกเป็น 6 ประเภท คือ **ราคะจิต** หมายถึงผู้ที่มีพื้นเพทางจิตหนักไปทางรักสวयรักงาม, **โทสะจิต** คือคนที่หนักไปทางโทสะ โกรธง่าย, **โมหะจิต** คือคนที่หนักไปทางโมหะ มักหลงมึนงง, **สัทธาจิต** คือคนที่หนักไปทางความเชื่อ มักเป็นคนเชื่อง่าย, **พุทธะจิต** คือคนที่หนักไปทางการใช้ปัญญาความรู้ ความคิดพิจารณา ไม่เชื่อใครง่าย จะเชื่อความคิดเห็นของตนเป็นใหญ่ และ **วิตกจิต** คือคนที่หนักไปทางคิดมาก วิตกกังวล กล่าวกันว่าถ้าบุคคลใดมีอุปนิสัยหรือพื้นเพทางจิตหนักไปทางใด ถือว่ามีจิตอย่างนั้น แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่าไม่มีจิตอื่นปนอยู่ด้วย เพียงแต่ถ้ามีพื้นเพหนักไปทางใดมากกว่า จะถือว่าเป็นมีจิตนั้น “เป็นเจ้าเรือน”

ท่านพุทธทาส ยอมรับว่ามีพื้นเพทางจิตหนักไปทาง **วิตกจิต** และ **พุทธะจิต**⁴⁴ ดังที่บันทึกไว้ในอนุทินปฏิบัติธรรม ๆ ว่า **หงุดหงิดง่าย, กำหนดง่าย, ไม่ชอบวุ่นวาย**⁴⁵ บางครั้งท่านกล่าวว่าได้รับของขวัญจากพระเจ้า ที่มอบพุทธะจิตไว้ให้เป็นเจ้าเรือน ท่านเล่าว่า “ผมคงเป็นพวกที่เรียกว่าพุทธะจิต ชอบสนุกกับการคิดนึก การใช้ปัญญา มาบวชเข้ามาได้พบอันนี้ ก็เลยสนุก เป็นความสุขในการคิดนึกพิจารณา พบของแปลกพบของใหม่”⁴⁶ ในขณะเดียวกันท่านยอมรับว่าเป็นคนประเภท “ฮิวเมอริสท์” (Humorist) คือ คนมีอารมณ์ขัน ชอบคิดอะไรแปลกใหม่⁴⁷ จึงเห็นได้ว่าท่านมีพื้นเพทางจิตมากกว่าหนึ่งจิตอยู่ในคนเดียวกัน ลักษณะประการแรกที่ว่า เป็น “คนวิตกจิต” คือเป็นคนคิดมาก ชอบคิด ช่างคิด ความคิดผุดขึ้นได้ง่าย มีอะไรมากระทบเพียงเล็กน้อยก็เก็บมาคิด คิดจะทำโน่นทำนี่อยู่ตลอดเวลา แต่บ่อยครั้งที่ทำไปได้เพียงครึ่ง ๆ กลาง ๆ หรือยังทำไม่สำเร็จ ก็มีความคิดอันใหม่ผุดขึ้นมาอีก แล้วปล่อยให้ของเดิมค้างเติ่งไว้ และลงมือทำของใหม่แทน และวนเวียนเป็นเช่นนี้อยู่บ่อยครั้ง⁴⁸ แม้แต่ในขณะที่ป่วยเป็นไข้มาลาเรีย มีเรื่องคิดเป็นร้อยเรื่อง⁴⁹ มีอยู่บ่อยครั้งที่เห็นอะไรแล้วเก็บมาคิด เมื่อคิดได้แล้วกลัวลืม กลัวความคิดดี ๆ แบบนั้นจะไม่หวนกลับมาอีก จึงรีบบันทึกไว้ โดยอาจจะบันทึกไว้ในปฏิทิน สมุดฉีกของจดหมาย เศษกระดาษเท่าที่จะหาได้ ถ้าหาเศษกระดาษไม่ได้ เช่นตอนที่ยังคิดเรื่องดี ๆ ออกในขณะที่เดินไปบิณฑบาต จะบันทึกไว้ในฝ่ามือหรือบนฝ่าบาตร⁵⁰ แล้วค่อยมาลอกลงในกระดาษภายหลัง (โดยปกติท่านจะพกปากกาติดตัวเสมอ แม้ขณะออกบิณฑบาต)

แต่ด้วยเหตุที่นอกจากจะมี **วิตกจิต** เป็นเจ้าเรือนแล้ว ท่านยังมี **พุทธะจิต** เป็นเจ้าเรือนร่วมอยู่อีกด้วย โดยปกติวิสัยของคนพุทธะจิต จะเป็นคนฉลาด ไม่เชื่อใครง่าย เว้นแต่จะพิจารณาเห็นจริงด้วยตนเอง ท่านมักกล่าวเสมอว่าจะเชื่อในสิ่งที่ได้จาก **โยนิโสมนสิการ** คือเชื่อสิ่งที่ได้จากการคิดพิจารณาอย่างแยบยล มากกว่าที่จะเชื่อจาก “ปรโตโฆชะ” อันเป็นคำบอกเล่าของผู้อื่นหรือเชื่อสิ่งที่ได้จากตำรา ดังเช่นเมื่อถูกถามว่า ธรรมะหมวดไหนที่ใช้มากที่สุดในชีวิตการปฏิบัติธรรม ท่านตอบ ว่า

ที่ได้รับประโยชน์มากที่สุดก็โยนิโสมนสิการ การเพิ่มพูนความรู้หรือปัญญาอันลึกซึ้งมันก็มาจากโยนิโสมนสิการ ไม่ว่าจะเรื่องบ้าน เรื่องเรือน เรื่องโลก เรื่องธรรมะ การรับเข้ามาโดยวิถีใดก็ตาม เช่น ฟังจากผู้อื่น อ่านจากหนังสือ หรือจากอะไรก็ตามที่เรียกว่านอกตัวเรา (ที่ได้จากนอกตัวเราคือปรโตโฆษะ - ผู้วิจัย) ฟังเข้ามาพอถึงแล้ว ก็โยนิโสมนสิการเก็บไว้เป็นความรู้ เป็นสมบัติ พอจะทำอะไร จะลงมือทำอะไร ก็โยนิโสมนสิการในสิ่งที่ทำให้ดีที่สุด เรียกว่าไม่ค่อยจะผิดพลาดเลย เท่าที่จำได้ในความรู้สึก อะไรที่ควรกระทำ จะได้ จะมี มันไม่เคยผิดพลาด เพราะเราเป็นคนโยนิโสมนสิการตลอดเวลา และรู้สึกว่ารลาคขึ้นมาเพราะเหตุนี้ ถ้าจะเรียกว่าฉลาดนะ⁵¹

ลักษณะแห่งพุทธจริตและยึดเอาโยนิโสมนสิการเป็นธรรมประจำใจดังกล่าว จึงเป็น “ตัวช่วย” ควบคุมและตะล่อมให้ความคิดของท่านไม่สะเปะสะปะ ไม่ฟุ้งซ่านสูญเปล่า หรือเพื่อเจ้อเหลวไหล หากแต่มีสติปัญญาคอยกำกับให้ไปในทิศทางที่ต้องการ ความคิดของท่านแต่ละเรื่องจึงมีเป้าหมาย ปรากฏผลของความคิดออกมาเป็นชิ้นเป็นอัน มีคุณค่าสาระและประโยชน์ ดังที่ในระยะต่อมามีผู้นำเอาโน้ตย่อหัวข้อธรรมที่เป็นลายมือเขียนเหล่านี้มารวบรวมไว้ในหนังสือ 3 เล่ม คือ “พุทธทาสลิขิต”, “พุทธทาสลิขิต 2” และ “พุทธทาสลิขิต 3” เนื้อหาทั้ง 3 เล่มประกอบด้วยหัวข้อธรรมะจำนวนนับได้เป็นร้อยเรื่อง บางหัวข้อต่อมาได้ถูกนำมาขยายความ นำมาใช้เทศนาสั่งสอน และนำมาพิมพ์เป็นหนังสืออีกหลายเล่ม

ถ้าจะกล่าวในเชิงอุปมาเปรียบเทียบจะได้ว่าท่านพุทธทาสเหมือนชาวกรีกโบราณที่มีนิสัยเป็นเด็กทดลองกาล คืออยากรู้อยากเห็นตลอดเวลา ความอยากรู้อยากเห็นช่วยให้ชาวกรีกคิดค้นศิลปวิทยาแขนงต่าง ๆ ได้มากมายจนใด ท่านก็ค้นพบสิ่งแปลกใหม่ได้มากมายจนนั้น เพื่อที่จะช่วยให้เข้าใจอุปนิสัยส่วนนี้กระจำจั่งยิ่งขึ้น จะนำหลักฐานข้อมูลในส่วนที่เกี่ยวกับ “ของเล่น” ในชีวิตประจำวันของท่านมาแสดงให้เห็นพอเป็นตัวอย่งกล่าวคือ ท่านอยากรู้อยากเห็นและสนใจในแทบทุกเรื่อง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับพืช สัตว์ สิ่งของ หรือธรรมชาติอื่น ๆ รอบตัว แต่ จุดประสงค์ในการ เล่น มิใช่เพื่อความสนุกเพลิดเพลิน หากแต่เพื่อเข้าใจธรรมชาติของสิ่งนั้น ท่านเคยเล่าถึงนิสัยอยากรู้อยากลองตอนมาอยู่คนเดียวที่สวนโมกข์ใหม่ ๆ ว่า “...ก็อยากลอง ไปเสียทั้งนั้น แม้ที่สุดแต่อยากลองให้เสียกัตุกัตุ หรือให้มีหลอก และให้ภูติหรือเปรตมาหา สนทนาปราศรัยกัน, ทั้งนี้เพื่อถือเอาเป็นโอกาสสำหรับศึกษาสิ่งเหล่านั้นด้วยและทดลองกำลังน้ำใจของตนเองด้วย...”⁵² ด้วยนิสัยดังกล่าวจึงทำให้กลายเป็นผู้สนใจรอบด้าน เรื่องเกี่ยวกับอาหารขบฉัน มีการค้นคว้าทดลอง เช่น บางสมัยท่านทดลองฉันแต่ผลไม้อย่างเดียว หลังทดลองแล้วท่าน

ขอร้องให้ผู้อื่นทำตาม เพราะท่านค้นพบว่าทำให้เนื้อตัวเย็นสบาย ไม่มีกลิ่นตัว สีและกลิ่นของอุจจาระไม่เป็นที่น่ารังเกียจ ส่วนการฉ้นแต่ผักหรือเผือกนั้นยากกว่าการฉ้นแต่ผลไม้เพราะในตอนแรก ๆ ร่างกายอาจจะปรับไม่ทัน คือไฟธาตุหรือน้ำย่อยอาหารปรับตัวไม่ทัน อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาสังเกตและทดลองอย่างจริงจังท่านพบว่า การฉ้นอาหารแบบนี้ประสาทสัมผัสจะไวขึ้นกว่าเดิมหลายเท่านี้ ท่านแล้วว่า

ฉ้นสังเกตเห็นอย่างหนึ่งว่า ในระยะที่ฉ้นอาหารแบบนี้ ประสาททางตา ทางหู และทางจมูก จะไวกว่าธรรมดาหลายเท่านี้ ... สิ่งเหล่านี้ฉ้นยังทราบไม่ได้เหมือนกันว่าเป็นด้วยอำนาจของอาหารนั้น ๆ โดยตรง หรือเป็นเพราะเหตุอื่นอันเนื่องมาจากอาหารนั้น ซึ่งเราอาจจะทำให้เกิดขึ้นได้อย่างเดียวกันโดยวิธีอื่น. ส่วนประสาททางลิ้นนั้น แม้จะไม่ทวิตความไวมากเท่าทางตา หู จมูก แต่ก็ได้เพิ่มความไวยิ่งกว่าธรรมดาด้วยเหมือนกัน...ผลไม้ที่ดีคือ กกล้วย มะละกอ น้อยหน่า และอื่น ๆ ที่คล้ายกัน⁵³

ตัวอย่างอื่น ๆ เช่น ท่านสนใจหีบเพลงเพื่อที่จะศึกษาเรียนรู้เรื่องดนตรี เล่นพิมพ์ดีดเพื่อที่ศึกษาเรียนรู้เรื่องการพิมพ์หนังสือ เล่นกล้องถ่ายรูปเพื่อที่จะเก็บรวบรวมภาพถ่ายไว้ฉบับพัน ๆ ภาพ รวมทั้งภาพวิวัฒนาการ และภาพสถานที่ต่าง ๆ ทั่วกรุงเทพฯ ตอนไปอินเดียที่ท่านเคยขอร้องให้เขาก่อสร้างนั่งร้านเพื่อที่จะถ่ายภาพก้อนเมฆ ท่านนั่งรออยู่นานถึง 3 วัน จึงได้ภาพที่สนใจ ท่านเคยศึกษาเรียนรู้เรื่องการถ่ายภาพยนตร์ ถ่ายสไลด์ และสามารถประดิษฐ์ชิ้นส่วนของสไลด์ขึ้นใช้เอง เคยเล่นวิทยุโดยร่วมมือกับ “พระเจ้าครู” ซึ่งอดีตเคยเป็นช่างวิทยุสมัครเล่น สร้างเครื่องรับส่งวิทยุขึ้นใช้ในวัดได้ (แต่รู้ว่าผิดกฎหมายจึงมิได้ทำเป็นการเอิกเกริกนัก) และยังรู้จักนำเอาถ่านวิทยุที่หมดสภาพการใช้งานแล้วมาดัดแปลงให้ใช้งานได้อีก ในตอนหนึ่งท่านได้เล่าเรื่องการท่องเที่ยวและการชอบทำอะไรแปลกจากชาวบ้าน ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความเป็นนัก “ฮิวเมอริสต์” ดังเช่นทดลองเลี้ยงปลากัด “ให้ถึงฝัก ถึงซัอม” โดยนำเอาตัวผู้ที่มีลักษณะดี อ้วนพี แข็งแรง ลงไปปล่อยในบ่อแคบ ๆ แล้วจับตัวเมียใส่ขวดหย่อนลงไปปล่อย เมื่อตัวผู้เห็นก็ “วิ่งรอบ ๆ” (ว่ายวนรอบ ๆ) นับจำนวนเที่ยวไม่ถ้วน เป็นการฝึกความอดทน เมื่อทดลองทำอย่างนี้ประมาณ 3 - 4 วัน ปลาตัวผู้นั้นจะล่าสัน ตาเขียว ครีบหนา ดูร้าย พอเอามือไปปล่อย จะกระโจนกัดทันที ท่านคาดว่าถ้านำไปกัดกับปลาตัวอื่นมันจะต้องชนะ⁵⁴ นอกจากนี้ท่านยังแล้วว่า

เคยชอบไปเที่ยวทะเล ลงเรือไปเล่นทะเล ไปลอยทะเลก็เคยหลายครั้ง จัดจอมปลวกให้เป็นระเบียบก็เคยทำมาแล้ว จอมปลวกอยู่ที่นั่นบ้างที่นี้บ้าง เราก็ย้ายมาทำให้เป็นระเบียบ ตรงที่ ๆ เราอยากให้มีมันอยู่ แล้วเอาแผ่นปูนวางข้างบน ทำ

เป็นโต๊ะได้ ย้ายแล้วปลวกยังอยู่ในนั้น ต้องขุดลึกมาก แล้ว 4 คน จึงหามไห
ข้างล่างที่อยู่ใต้ดินมันโตกว่าข้างบน ข้างบนเป็นโพรง ปลวกแถวสวนโมกข์เก่าตัว
สีเหลือง ๆ เป็นปลวกที่ไม่กัดของ ย้ายมาตั้งเป็นแถว ๆ ข้างกุฏิของเรา ใกล้เคียง ๆ แถว
นั้นไม่พอก็ไปหาจากที่ไกลออกไป บางทีก็ตาย แล้วก็เล็กร้างไปก็มี⁵⁵

เรื่องเกี่ยวกับอาหาร ท่านปรุงได้หลายชนิด จัดเป็นพ่อครัวชั้นดี เคยทดลองแกง
ดอกลั่นทม ซึ่งไม่เคยมีใครคิดว่าจะสามารถนำมาใช้แกงได้ ท่านค้นพบว่าสรรพคุณของ
ดอกลั่นทมแม้มันถึงขั้นเป็นยาระบาย แต่ช่วยให้ขับถ่ายสะดวก ท่านเคยทดลองฉันข้าว
โดยไม่ต้องมีน้ำ แต่ใช้มือลูบหยดน้ำค้างตามใบไม้มาเลียแทน⁵⁶ ท่านชอบศึกษาเรื่องเกี่ยวกับ
ดินไม้และสะสมพันธุ์ไม้แปลก ๆ (หมายถึงแปลกสำหรับท่าน แต่อาจจะไม่แปลก
สำหรับผู้อื่น) ท่านอ่านตำราเกี่ยวกับกล้วยไม้มากมาย จนสามารถค้นพบว่าตำราเล่มใด
บ้างที่มีรายละเอียดเนื้อหาถูกต้องสมบูรณ์ที่สุด⁵⁷

ตามปกติท่านเป็นคนชอบเลี้ยงสัตว์ แต่คำว่า “เลี้ยงสัตว์” มิได้หมายความว่านำ
สัตว์มาเลี้ยง หากแต่หมายถึงสัตว์ที่มีอยู่เองตามธรรมชาติในสวนโมกข์ ท่านเลี้ยงดูให้
ความปลอดภัยโดยวิธีต่าง ๆ เช่น **แสดงอาการเป็นมิตร** เมตตา จนกระทั่ง
สัญชาตญาณของสัตว์รู้ได้เองว่าจะปลอดภัยเมื่ออยู่ใกล้ท่าน จึงไม่เป็นเรื่องแปลกที่ไก้ขึ้น
เกาะบนบาและส่งเสียงขันไปพร้อม ๆ กัน ในขณะที่ท่านกำลังแสดงธรรม **ให้อาหาร** อาจ
จะเป็นอาหารที่มีอยู่เองตามธรรมชาติ หรือเศษข้าวกันบาตรที่เหลือ **แสดงอาการปกป้อง**
คุ้มครอง มิให้ผู้ใคร่แกสัตว์เหล่านั้น และ **ศึกษานิสัยสัตว์ชนิดนั้น ๆ** ในแง่มุมต่าง ๆ
อย่างละเอียด ท่านถือว่าในบริเวณสวนโมกข์ ทั้งคน สัตว์ พืช และธรรมชาติรอบ ๆ ตัว จะ
ต้องอยู่ร่วมกันอย่างสมดุล

มีสัตว์หลายชนิดที่ท่านทำการทดลองเลี้ยง เช่น ปลา นก แมว หมา จิ้งจก ตุ๊กแก
เคยทดลองเลี้ยงปลาเงิน ปลาทอง ปลาดิสกัส ปลาปอมปาดัว โดยเฉพาะปลาทองเคย
ทดลองผสมพันธุ์จนออกลูกนับพันตัว ท่านเชื่อว่าปลาบางชนิดสามารถใช้จมูกค้นหา
อาหารได้ โดยท่านทดลองเอาอาหารวางไว้บนใบบัวในสระน้ำ มันสามารถใช้จมูกตอดใบ
บัวตรงที่มีอาหารวางอยู่ และนำอาหารนั้นไปกินได้ ท่านยังศึกษาพบว่าปลาสามารถจำ
เสียงเท้าและแยกเสียงออก ท่านพบว่าถ้าผู้อื่นที่ไม่เคยให้อาหารมันเดินเข้าใกล้บริเวณ
สระน้ำ มันจะไม่มาใกล้ต้อนรับ แต่ถ้าเป็นเสียงเท้าของท่านมันจะเผลอขึ้นมาต้อนรับมากมาย
และท่านยังพบอีกว่าปลาพอจะแบ่งออกเป็น 2 ประเภทกว้าง ๆ ได้แก่พวก “อาคาริก” ชอบ
อยู่ประจำเป็นที่ จะยึดถือว่าสถานที่แห่งนี้ เป็น “ตัวกู ของกู” ถ้าใครลูกล้ำเข้ามามันจะ
ต่อสู้อย่างเต็มที่ เช่น ปลากัด ปลากิม ปลากะดี ปลาหมอ เป็นต้น ส่วนอีกประเภทหนึ่ง
เป็นพวก “อนาคาริก” ไม่ชอบอยู่ประจำเป็นที่ เช่น ตระกูลปลาตะเพียน ปลาหางแค เป็นต้น

ท่านเคยทดลองเลี้ยงจิ้งจก ตุ๊กแก แอ้ พบว่าแอ้เป็นสัตว์ที่หลอกง่ายที่สุด เพียงเอาใบไม้ล่อก็วิ่งเข้ามาหา ส่วนอีกาเคยทดลองเลี้ยงถึง 49 ตัว พบว่าเป็นสัตว์ที่เลี้ยงไม่เชื่อ⁵⁸ เคยเลี้ยงนกยูง นกกายัง นกเงือก พบว่านกเงือกฉลาดกว่านกทั้งหลาย ทดลองเลี้ยงไก่ตอก ไก่วง ไก่แจ้ ไก่เล็ดฮอน ไก่ธรรมดา เคยเลี้ยงแมว สุนัข ทั้งสุนัขพันธุ์อัลเซเชียน และสุนัขพันธุ์ไทย สุนัขพันธุ์ไทยตัวหนึ่งท่านได้ตั้งชื่อว่า “สมพาล” นัยว่าเลี้ยงไว้แก้เผ็ดคนที่ชอบมาขอหอยขอเบอร์ ถ้าใครมาขอท่านจะบอกให้ไปขอกับ “สมพาล” ซึ่งมักนอนอยู่ในตะกร้าข้าง ๆ ภายท่านนั่นเอง ปัจจุบันนี้ที่โรงเรียน มีภาพของสุนัขที่ชื่อ “สมพาล” บันอยู่คู่กับรูปปั้นของท่านด้วย ส่วนสุนัขอีกตัวหนึ่งชื่อ “ไอ้ตึ่ง” ถูกเลี้ยงไว้เพื่อทำหน้าที่นำแขกไปที่ยวรวอบบริเวณวัด ท่านเล่าว่าไอ้ตึ่งมันเรียนรู้โดยวิธี “ฟลุค” คือมันเรียนรู้ที่จะพาแขกเที่ยวได้เองโดยไม่ต้องมีใครสอน ท่านใกล้ชิดกับสุนัขมากจนพบว่า การที่สุนัขนอนหมอบอยู่ใกล้เรานั้นมิได้มีวัตถุประสงค์ที่จะคุ้มครองเราเหมือนที่เข้าใจกันทั่วไป แต่ที่มันรักและอยู่ใกล้เราเพื่อให้เราคุ้มครองมัน คือเมื่อมันอยู่ใกล้เรามันจะรู้สึกปลอดภัย แต่เมื่อมีศัตรูจะเข้ามาทำร้ายเรา มันทำการปกป้อง เพราะมันทำไปตามสัญชาตญาณมิใช่ทำเพื่อที่จะคุ้มครองเราแต่อย่างใด

ตามที่ยกมาให้ดูเรื่องเกี่ยวกับ **ของเล่น** ของท่านเป็นเครื่องแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าท่านเป็นคนที่มีความ **พุทธจริต** และนัก **ฮิวเมอริสต์** โดยแท้ คือต้องการจะศึกษาค้นคว้าหาคำตอบในเรื่องต่าง ๆ จากธรรมชาติในแง่มุมที่ผิดแผกแตกต่างไปจากคนทั่วไป โดยไม่ต้องให้มีใครบอกใครสอน แต่รู้ประจักษ์แจ้งด้วยตนเอง รู้จากการลงมือทดลองปฏิบัติให้เห็นจริง⁵⁹

2.4 วิถีชีวิตแบบนกนางนวลแตกฝูง

ในบทที่ 1 ผู้วิจัยอุปมาอุปไมยวิถีชีวิตท่านว่าเป็นเสมือนนกนางนวลแตกฝูง ฉะนั้นเพื่อที่จะช่วยให้เข้าใจวิถีชีวิตแบบนี้กระจ่างแจ้งยิ่งขึ้น จะวิเคราะห์โดยสังเขปดังนี้ ในนิยายปรัชญาเรื่อง “โจนาธาน ลิฟวิงสตัน นางนวล” (Jonathan Livingston Seagull) ผู้ประพันธ์คือ **ริชาร์ด บาค** (Richard Bach) กำหนดให้ **โจนาธาน** นกนางนวล เป็นตัวแทนชีวิตแบบนกนางนวลแตกฝูง ซึ่งถือว่าเป็นสัญลักษณ์แห่งการบุกเบิกแสวงหาของผู้ถือคติชีวิตแบบเสรีนิยมเยี่ยงปัญญาชน ในแต่ละวันโจนาธานไม่ออกไปหากินร่วมกับฝูง แต่เลือกที่จะปลิวออกไปฝึกบินแทน นับว่าผิดวิสัยนกนางนวลทั่วไป ที่เห็นแก่เรื่อง **การบิน** สำคัญกว่าเรื่อง **การกิน** มันจึงถูกกล่าวหาว่าเป็นผู้ไม่รับผิดชอบต่อกฎเกณฑ์ของฝูง ถึงแม้โจนาธานจะพยายามชี้แจงว่า

...ใครกันแน่ที่จะมีความรับผิดชอบเท่ากับนางนวลตัวที่คั้นและติดตามความหมาย ซึ่งเป็นจุดประสงค์สูงส่งในชีวิต นับเป็นเวลาพันปีที่พวกเราได้ตะกุยตะกายหาแต่ปลา แต่บัดนี้เรามีเหตุและผลที่จะดำรงชีวิตอยู่เพื่อเรียนรู้ เพื่อค้นหา และเพื่อเป็นอิสระ !

ให้โอกาสแก่ฉันสักครั้งให้ฉันแสดงให้ท่านดูว่าฉันได้ค้นพบอะไร...⁶⁰

แต่ถึงจะซีแจงอย่างมีเหตุผลเพียงนี้ ฟุ้งก็ไม่รับฟัง เพราะเป็นเหตุผลที่แตกต่างไปจากวิถีคิดของนกฟุ้งนั้น ฉะนั้นมันจึงถูกเรียกให้มายืนตรงกลาง ซึ่งหมายถึงต้องกลายเป็น “ตัวหัวเฒ่า” และ ถูกขับออกจากฝูง แต่โจนาธานไม่ย่อท้อ เพราะสิ่งที่มันกระทำได้หวังเพื่อตนเองฝ่ายเดียว หากแต่ยังหวังที่จะนำสิ่งที่ค้นพบมาช่วยฝึกฝนให้นกตัวอื่นอีกด้วย มันพยายามฝึกบินต่อไป หลังจากที่หุ่่มเทและมุงมันเป็นเวลานานก็ทำได้สำเร็จ มันค้นพบว่าสามารถบินได้เร็วและบินสูงกว่านกตัวอื่น การบินขึ้นในระดับสูงและพุ่งดิ่งลงมา ทำให้สามารถจับปลารสอร่อย ๆ และปลาหายากที่ว่ายอยู่ลึกถึงสิบฟุตใต้ผิวน้ำได้ มันไม่ต้องอาศัยหากินกับเรือหาปลาหรือขนมปังเก่า ๆ อีกต่อไป นอกจากจะค้นพบวิธีทำให้บินได้สูงและบินได้เร็วแล้ว โจนาธาน ยังค้นพบสังขรณ์อีกข้อหนึ่ง ว่า **นกนางนวลตัวที่บินสูงที่สุด ย่อมมองเห็นได้ไกลที่สุด**⁶¹

ถ้าจะย้อนกลับไปดู **ท่าที** ของมวลมนุษยชาติตั้งแต่อดีตมาดูบ้าง จะพบว่ามี **ท่าที** แบบนี้อยู่เสมอ มวลมนุษย์ประเภทนี้ ต่างพยายามดิ้นออกจาก **กรอบ** หรือระเบียบกฎเกณฑ์ที่เห็นว่าไร้ค่า เพื่อที่จะก้าวออกไปแสวงหาสิ่งใหม่ที่เชื่อว่าจะดีกว่า แต่การปฏิเสธรูฏีเก่า ๆ ถือว่าเป็นความเสี่ยงอย่างหนึ่ง เพราะอาจจะถูกมองอย่างแปลกแยก (Alienation) ถูกกล่าวหาว่าไม่รับผิดชอบต่อกฎเกณฑ์สังคม เป็นคนเจ้าปัญหา เสี่ยงที่จะถูก **คว่ำบาตร** ได้ง่าย แต่ถ้าไม่เลือกมองเฉพาะแง่ลบเพียงด้านเดียว จะพบว่าผู้ที่ทำอะไรประสบความสำเร็จได้นั้น คุณสมบัติสำคัญประการแรก ๆ คือจะต้องกล้าแตกฝูง ไม่ขลาดกลัวความผิดหวังเจ็บปวด เพราะการกล้าแตกฝูงเป็นลักษณะที่ควบคู่กับการค้นพบสิ่งใหม่ ๆ เสมอ ถ้าในหมู่มนุษยชาติไม่มีคนประเภทนี้อยู่บ้าง คนอย่างโคลัมบัสจะไม่เกิดขึ้น การค้นพบฟ้าใหม่ โลกใหม่ และการบุกเบิกแสวงหาจะเป็นไปไม่ได้

ถ้าจะย้อนกลับมาดู “**วิถีแห่งพุทธทาส**” จะพบว่าท่านเป็นผู้หนึ่งซึ่งมี **ท่าที** แตกฝูง กล่าวคือ ท่าทีปฏิเสธระเบียบวิธีที่ใช้ศึกษากันในหมู่สงฆ์สมัยนั้น ไม่ยอมรับวิธีศึกษาบาลีและการศึกษาพระอภิธรรมแบบนั่งนับเม็ดมะขามหรือ “**อภิธรรมรังหนู**” (ดูคำอธิบาย บทที่ 1 ข้อ 1 หน้า 5) ไม่ยอมรับการตีความธรรมะแบบเดิม ๆ ฯลฯ หลังจากแลหน้าเหลี่ยมหลังรอบด้านแล้ว ท่านสรุปกับตนเองว่าหนทางเดียวที่จะทำตามอุดมการณ์ และสร้างคุณค่าแห่งพุทธศาสนาให้ปรากฏเป็นจริงได้ จะต้องแตกฝูงออกไปศึกษาและทดลองตามแนวทางที่เชื่อมั่นอย่างจริงจัง เพราะกรุงเทพฯ ไม่ใช่สถานที่ที่จะค้นพบความบริสุทธิ์ ชีวิต “**พระเมือง**” ที่กรุงเทพฯ ฯ มักถือเอาศรัทธาว่าเป็นจุดหมายของการศึกษาปริยัติธรรม ท่านจึงต้องการที่จะเป็น “**นกเถื่อน**” (**พระเถื่อน - พระบ้าน - พระป่า**) ที่โบยบินอย่างอิสระมากกว่าที่จะต้องบินวนเวียนอยู่ใน “**กรงขัง**” แบบเดิม ๆ ดังที่ท่านกล่าวยืนยันถึงการดำเนิน

วิถีชีวิตแบบนี้ตลอดมา ว่า

เป็นพระเถื่อนเหมือนนกวิคหงส์
เป็นอิสระอยากผละสังคมาโต
เอ็นดูฉันขอให้ฉันเป็นพระเถื่อน
มดแมลงแสดงธรรมอยู่จำแฉ

ย่อมบินตรงไปได้ทิศไหน ๆ
ก็ผละได้ทันใจไม่อัดเอา
มีหมูไม่เป็นเพื่อนทุกกระแส
ไพเราะแท้ไม่มีเบื้อเหลือกลัววเอย⁶²

ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงตัดสินใจเดินทางกลับบ้านเกิด ลงมือศึกษาพระไตรปิฎกเพื่อที่จะก้าวตามรอยพระอรหันต์ ใช้ชีวิตแบบ “พระป่า” เหมือนในสมัยพุทธกาล คือดำรงชีวิตอย่างสมณะและใกล้ชิดกับธรรมชาติมากที่สุด ทั้งนี้ เพื่อที่จะสร้างเส้นทางสายสวนโมกข์ให้จงได้ ท่านได้แสดงอุดมการณ์แบบนี้ไว้ในจดหมายที่เขียนถึง “นายธรรมทาส” ว่า “...การมาบ้านของฉันยังบอกไม่ได้ในเวลานี้ให้แน่นอนนัก คือฉันได้เปลี่ยนความเห็นจากเดิมอย่างเด็ดขาดแนใจลงไปแล้ว เนื่องแต่เป็นโชคคติที่ฉันได้พบคัมภีร์ดี ๆ พอที่จะให้ฉันตัดสินใจได้อย่างเด็ดขาด ฉันจะออกจากกรุงเทพฯ ฯ ซึ่งฉันคิดว่าควรจะอยู่เป็นการออกครั้งสุดท้าย และตั้งใจจะไปหาที่สงบจากการรบกวนทั้งภายนอกและภายในสักแห่งหนึ่ง เพื่อสอบสวนค้นคว้าวิชาธรรมที่ได้เรียนมาแล้ว และจะได้เพิ่มเข้าใหม่ เมื่อเรียบร้อย เป็นการฟื้นความจำและได้หลักธรรมพอที่จะเชื่อว่าการค้นคว้าของฉันไม่ผิดทางแล้ว ก็จะทิ้งตำราที่ฉันเคยรัก และชอบหิวมาแล้วโดยไม่มีเหลือเลย มีชีวิตอย่างปลอดโปร่งและเป็นอิสระที่สุด เพื่อค้นหาความบริสุทธิ์และความจริงต่อไป และไม่แน่ว่าจะอยู่ที่ไหน หากว่าค้นล้าพองเองก็ไม่พบแม้แต่เบื่องตันแล้ว จึงคิดว่าจะไปสมาคมกับพวกที่อาจเป็นเหตุแห่งการค้นคว้า เช่นพวกโยคีในอินเดีย; ตามที่คิดไว้ บัดนี้กำลังรออยู่ว่าจะได้ที่สงบที่ไหน อาศัยสักชั่วคราว เพื่อจัดการกับตำราสัก ๕ - ๖ เดือน...”⁶³

อีกตอนหนึ่งท่านเขียนว่า “...เราเดินตามโลกตั้งแต่นาทีที่เกิดมา จนถึงนาทีที่มีความรู้สึกนี้ ต่อไปนี้เราจะไม่เดินตามโลก และลาโลกไปค้นหาสิ่งบริสุทธิ์ ตามรอยพระอริยะที่ค้นแล้วจนพบ หากเราขึ้นเดินตามโลกและการเดินตามหลังโลกตามหลังอย่างไม่มีเวลาทัน ถึงแม้ว่าเราจะได้เกิดอีกตั้งแสนชาติก็ดี บัดนี้เราไม่เดินตามหลังโลกอีกต่อไป จะอาศัยโลกสักแต่กาย ส่วนใจเราจะทำให้เป็นอิสระจากโลกอย่างที่สุด เพื่อเราจะได้พบความบริสุทธิ์ในขณะนั้น

เรายังพบอีกว่าการเป็นห่วงญาติพี่น้อง เพื่อนและศิษย์ เป็นการทำลายความสำเร็จแห่งการค้นหาค้นหาความสุขและความบริสุทธิ์ ซึ่งเราตั้งใจพยายามจะหามาให้แก่พ่อแม่พี่น้องที่เรากำลังเป็นห่วงอยู่นั่นเอง ชินเป็นดังนี้เราคงตายเสีย

ก่อนเป็นแน่ เราจะทำตามอย่างพระพุทธเจ้า ตามคำบอกเล่าของพระองค์เองว่า พระองค์ออกค้นหาความบริสุทธิ์ ทั้งขณะที่พ่อแม่พี่น้องน้ำตาเต็มหน้า เพราะไม่อยากให้จากไป (ในบาลีแท้ยังไม่พบการหนีออกบวช) การที่เราปลงตกเช่นนี้ เป็นการทำให้เราฟรีขึ้นอีกเปลาะหนึ่ง และหวังว่าพ่อแม่พี่น้องของเราคงปลงตกเช่นเดียวกัน แม้ว่าบางทีเราจะต้องจาก จนไม่อาจพบกันเลยก็ได้...”⁶⁴

ต่อมาท่านได้เขียนจดหมายถึง “นายธรรมทาส” อีกฉบับหนึ่ง ก่อนที่จะจากกรุงเทพฯ ฯ โดยได้ปรารภถึงเหตุผลที่ตัดสินใจเลือก “ไชยา” บ้านเกิดเป็นสถานที่ทดลองอุดมการณ์ว่า “...ฉันก็มีแต่บ้านไม่รู้ว่าจะไปขออาศัยสถานที่ที่ไหนเพื่อการศึกษาของเราจึงจะเหมาะ นอกจากบ้านเราเอง และไม่มีที่ไหนนอกจากบ้านเรา คือที่พุ่มเรียง ก่อนที่อื่น จึงจำเป็นต้องขอความช่วยเหลือรอบกวนในบางอย่าง คือต้องมีผู้ช่วยให้ได้โอกาสเรียนมากที่สุด และใคร ๆ จงถือเสียว่า ฉันไม่ได้กลับมาพักอยู่ที่พุ่มเรียงเลย การกินอยู่ชอรบกวนให้มีการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมสักเล็กน้อย คือถ้าไม่อาจทำอย่างอื่น ชาวที่จะใส่บาตรจะคลุกน้ำปลาเสียดกนั้นก็ดี ลูกศิษย์ของพระพุทธเจ้า จะไม่รบกวนอย่างอื่นอีกเลย ฉันเป็นผู้พิสูจน์ให้เพื่อนกันเห็นว่า พระอรหันต์แทบทั้งหมดมีชีวิตอยู่ด้วยข้าวสุกที่หุงด้วยปลายข้าวสารหักและรดน้ำส้มหรือน้ำผักดองนิดหน่อยเท่านั้น เราลองกินข้าวสุกของข้าวสารที่เป็นตัวและน้ำปลาก็ยังดีกว่าน้ำส้ม และเรากินอยู่เดียวนี้รู้สึกว่าจะไม่มีการขัดข้องเลยที่จะกินต่อไป...”⁶⁵

เมื่อเปรียบเทียบกับวิถีชีวิตแบบ *โจนาธาน* นุ่ม จะพบว่าวิถีแบบเดียวกันในแง่ที่ว่า *ชีวิตแบบโจนาธาน* เป็นสัญลักษณ์ของผู้บุกเบิกแสวงหา จนค้นพบวิธีบินได้สูง บินได้เร็ว แสวงหาปลาในน้ำลึกได้มากกว่านกตัวอื่น และยังคงพบสังฆธรรมที่ว่า **ผู้ที่บินสูงที่สุดย่อมมองเห็นได้ไกลที่สุด** ส่วนท่านพุทธทาสเป็นสัญลักษณ์ของภิกษุปัญญาชน **ผู้ไม่เดินตามหลังโลก** ไม่ยอมลดตนลงเป็น “พวกเถรสองบาตร” (ชอบทำอะไรตามผู้อื่นโดยไม่รู้เรื่องรู้ราว) ผู้สร้างเส้นทางสายสวนโมกข์ ผู้บุกเบิกแสวงหา นำเสนอความคิดแปลกใหม่ ผู้นำหลักคำสอนในพุทธศาสนามาตีความประยุกต์ใช้ โดยไม่ต้องคำนึงถึง *กรอบ* ของความเป็นเถรวาท มหายาน เช่น หรือนิกายอื่นใด ขอเพียงแต่ให้สามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้จริงทำนองเดียวกับหลักการของพวกเขา “ปฏิบัตินิยม” ที่ว่า **สิ่งที่ถูกคือสิ่งก่อให้เกิดประโยชน์ (Truth as what works)** (ดู รายละเอียดบทที่ 2 ข้อ 1.3 หน้า 33 - 34)

2.5 อุปสรรคปัญหา - แนวทางแก้ไข

เป็นธรรมดาของงานบุกเบิกเส้นทางสายแปลกใหม่ ย่อมเผชิญอุปสรรคขวากหนามดังจะนำเสนอพอเป็นตัวอย่าง เพื่อชี้ให้เห็นภูมิปัญญาของท่านโดยสังเขป ดังเช่น ในตอน

บุกเบิกสวนโมกข์ (พุ่มเรียง) จะเห็นว่าสถานที่แห่งนี้แต่เดิมที่เคยเป็นวัดร้างมากกว่า 80 ปี สภาพทั่วไปเป็นป่ารกที่เต็มไปด้วยสัตว์ป่านานาชนิด เป็นแหล่งทำมาหากินของชาวบ้านแถบนั้น โดยเฉพาะชาวไทยมุสลิมที่อาศัยอยู่ใกล้บริเวณวัด ถือว่าเป็นที่เก็บของป่าและล่าสัตว์ ครั้นเมื่อท่านเข้ามาครอบครอง ย่อมเกิดการเผชิญหน้าระหว่างกัน ดังเช่นคราวหนึ่งเมื่อท่านห้ามมิให้เข้ามาล่าสัตว์ ถูกตอบโต้ว่า “ภาษาของท่าน นกพวกนี้อยู่ได้ แต่ภาษาของพวกผม จะต้องจับไปแกงกินให้หมด”⁶⁶ ฉะนั้น เพื่อที่จะแก้ปัญหาจุกจิกเหล่านี้ จึงต้องใช้วิธี **เช่าที่วัด** จากกรมการศาสนาในระยะยาว (ปีละ 2 บาท) การกระทำดังกล่าวอาจจะเห็นเป็นเรื่องแปลกสำหรับคนทั่วไป เพราะ **พระเช่าวัด** เป็นที่อยู่อาศัย แต่ถ้าพิจารณาด้วยเหตุผล คงจะเป็นเพราะต้องการทวงกันสถานที่แห่งนี้ไว้เป็น **ห้องทดลองทางจิต** และเพื่อที่จะมิให้ผู้ใดมารบกวน จึงต้องอ้างสิทธิ์ตามกฎหมายโดย **วิธีเช่าที่** การแก้ปัญหาโดยวิธีนี้แม้จะไม่เบ็ดเสร็จเด็ดขาดในทางปฏิบัติ แต่เป็นเกราะป้องกันไว้ชั้นหนึ่งก่อน ซึ่งถือว่าเป็นการใช้ภูมิปัญญาแก้ปัญหาที่มองการณ์ไกล

ครั้นอยู่ที่นี้มาได้ระยะหนึ่ง เริ่มเห็นปัญหาใหม่ คือ สถานที่คับแคบ ไม่เหมาะที่จะขยายให้เป็นห้องทดลองเต็มรูปแบบ จึงแก้โดยขยับขยายไปที่บริเวณวัดธารน้ำไหล โดยซื้อเนื้อที่ถึง 310 ไร่ การที่ **พระซื้อที่ดินสร้างวัด** ถือว่าเป็นเรื่องแปลกอีกเช่นกัน แต่ถ้าวิเคราะห์ระบบคิดของท่าน (ด้วยหลักเหตุผลและหลักประสิทธิภาพของการปฏิบัติได้จริงของพวกเขื่อนนัยและปฏิบัตินัย) คงจะเป็นไปได้ว่าที่需要做เช่นนี้เพราะต้องการขจัดปัญหาที่อาจจะตามมาภายหลัง เช่น การโต้แย้งทวงสิทธิ์ การถูกทวงถามถึงความชอบธรรมที่ทำอะไรแปลก ๆ ตามวิธีของท่าน แต่ครั้นเมื่อซื้อและดำเนินการในที่ดินของตนเอง จะช่วยลดแรงเสียดทานลงไปได้อีกประหนึ่ง แล้วจะช่วยให้การก้าวร้าวทางเป็นไปได้อย่างรื่นขึ้น จึงถือว่าเป็นการใช้ภูมิปัญญาที่มองการณ์ไกลอีกกลยุทธ์หนึ่ง

การมีเนื้อที่กว้างขวางก่อให้เกิดปัญหาต่อการดูแลและพัฒนา เพราะต้องใช้แรงงานและทุนทรัพย์มาก ท่านจึงแก้โดย **สร้างเครือข่ายขยายความร่วมมือ** ระหว่างวัดกับบ้าน โดยทำตนเป็นแกนนำให้บริการและช่วยเหลือชาวบ้านในหลากหลายรูปแบบ ในขั้นแรกพยายามบำเพ็ญตนเป็น **ผู้ให้** เพื่อที่จะกลายเป็น **ผู้รับ** ในภายหลัง โดยให้ชาวบ้านหยิบยืมถ้วยชาม จอบ เสียม ปืบหอบน้ำ ชันไสน้ำ เมื่อชาวบ้านเจ็บป่วย จะไปเย็บเยียน ถ้าไม่ไปด้วยตนเองก็ส่งผู้อื่นเป็นตัวแทน บางครั้งนำยาไปบริการ เช่น เมื่อใกล้ฤดูเก็บเกี่ยวข้าว ชาวบ้านมักจะป่วยเป็นไข้มาลาเรียกันมาก จึงนำยาควินินไปแจกให้รับประทานเพื่อป้องกันไว้ก่อน หรือบางครั้งแจกยาแอสไพริน ส่วนเด็ก ๆ เป็นคุณทวดจะแจกยาไปโรซีส เมื่อชาวบ้านจัดกิจกรรมใด ๆ จะให้ความช่วยเหลือ ถ้ามีปัญหาข้อใจทางกฎหมาย จะช่วยตอบคำถามและบริการเท่าที่พึงกระทำได้ เช่น ช่วยร่างและ

พิมพ์หนังสือสัญญาซื้อขาย นอกจากนี้ ยังช่วยตั้งชื่อให้เด็ก ในส่วนของคนไกลที่มาหาด้วยเองไม่ได้ จะตั้งชื่อส่งไปให้ทางไปรษณีย์ โดยถือหลักในการตั้งชื่อว่า จะไม่เกี่ยวข้องกับเรื่องไสยศาสตร์ แต่คำนึงถึงความถูกต้องทางภาษา

ครั้งชาวบ้านเริ่มศรัทธาและหันมาเป็นเครือข่ายมากขึ้น ท่านเปลี่ยนสภาพมาเป็น**ผู้รับ** กล่าวคือ ชาวบ้านช่วยกันพัฒนาวัด ช่วยตัดถนน ลอกคลอง ขุดบ่อน้ำ ทำทางเดิน แต่ที่ท่านหมั่นฝึกฝนให้เป็นประจำ คือ สอนให้สวดมนต์แปล และให้ดำเนินวิถีชีวิตตาม **เส้นทางแห่งธรรม**⁶⁷ การสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างวัดกับบ้าน ผลัดกันเป็นผู้ให้และผู้รับดังว่านี้ ก่อให้เกิดความร่วมมือและเอื้อผลประโยชน์ต่อกัน สมดังคำกล่าวที่เคยได้ยินกันว่า “วัดจะดีมีหลักฐานเพราะบ้านช่วย บ้านจะสวยก็เพราะวัดดีดีนิตย์ บ้านกับวัดผลัดกันช่วยอำนวยความสะดวก ถ้าขัดกันจะบรลัยทั้งสองทาง”

การแก้ปัญหาขาดแคลนฝีมือผู้ที่ช่วยพัฒนาวัดอีกวิธีหนึ่ง คือจัดให้มีการบวช 2 รูปแบบ คือ แบบ **ห่มเหลือง** กับ **ไม่ห่มเหลือง** การบวชแบบห่มเหลืองเหมือนการบวชทั่วไป แต่แบบไม่ห่มเหลืองเป็นวิธีของท่านโดยเฉพาะ จะนำวิธีนี้มาใช้ในกรณี que เห็นว่าผู้นั้นฝีมือเชี่ยวชาญเรื่องหนึ่งเรื่องใด หาผู้ทดแทนได้ยาก ท่านเห็นว่าถ้าให้บวชแบบไม่ห่มเหลือง คือ **อยู่อย่างบวชแบบไม่บวช** จะสำเร็จประโยชน์กว่า เพราะนอกจากสามารถศึกษาปฏิบัติธรรมได้เหมือนพระแล้ว ยังปฏิบัติภารกิจแบบชาวบ้านได้ด้วย เช่น งานพัฒนาสวนโมกข์ ขั้บรถเกี่ยดิน ตัดหญ้า ขุดสระ เป็นต้น⁶⁸

การแก้ปัญหาบางเรื่อง ท่านนำ **หลักได้บ้างเสียบ้าง** (Give a little, get a little) มาใช้ ดังเช่นกรณีของการตัดถนนสายเอเชียผ่านหน้าสวนโมกข์ เมื่อรถแล่นด้วยความเร็วสูงอาจส่งเสียงดังรบกวนผู้ที่กำลังปฏิบัติธรรมได้ แต่เมื่อเจ้าหน้าที่กรมทางหลวงมาขอคำปรึกษาว่าจะให้ตัดถนนผ่านได้หรือไม่ ท่านไม่ขัดข้อง เพราะเห็นว่าแม้จะ **เสียความสงบเงียบ** แต่จะ **ได้ความสะดวก** กลับคืนมา ช่วยให้ผู้คนจากแดนไกล ไป - มา ปฏิบัติธรรมสะดวกยิ่งขึ้น หรือในอีกกรณีที่ผู้คนมาร่วมปฏิบัติธรรมเพิ่มจำนวนมากขึ้นเรื่อย ๆ ท่านยอม **เสียบ้าง** โดยยินยอมให้มีการตัดต้นไม้เพื่อปรับพื้นที่สร้างหอพักเรือนนอน แต่จะ **ได้บ้าง** คือ ผู้คนเหล่านี้ทั้งนิสิต นักศึกษา และประชาชน ได้พักอาศัยขณะมาร่วมปฏิบัติธรรมคราวละมาก ๆ ได้

การบุกเบิกเส้นทางสายสวนโมกข์ ต้องเผชิญปัญหาที่ค่อนข้างรุนแรงเรื่องหนึ่ง คือ **การขัดแย้งกับกลุ่มนักอภิธรรมและแนวร่วม** อันที่จริงถ้าจะย้อนดูลำดับที่มาของหลักคำสอนในพุทธศาสนา จะพบว่าเริ่มต้นจาก “พระสูตร” แล้วตามด้วย “พระวินัย” ส่วน “พระอภิธรรม” มีขึ้นภายหลังจากพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานหลายร้อยปีแล้ว⁶⁹ แต่ในประเทศไทยยอมรับกันว่าพระอภิธรรมเป็นส่วนหนึ่งของพระไตรปิฎกด้วยเช่นกัน⁷⁰ การที่ท่านพุทธทาสวิพากษ์พระไตรปิฎกส่วนที่เป็น “พระอภิธรรม” ว่า **ไม่อยู่ในรูปแบบของ**

พระวจนะโดยตรง แต่ถูกพระสังคีติกาจารย์นำมาร้อยเรียงให้อยู่ในรูปแบบของ พระวจนะ โดยท่านชี้ให้เห็นข้อพิรุธบางประการ เช่น (1) ในการทำสังคายนาครั้งที่ 1 และ 2 พุทธถึงแต่ ธรรม กับ วินัย โดยมิได้พูดถึง อภิธรรม (2) พระอภิธรรมอ้างถึงพระไตรปิฎก ในสมัยที่ยังไม่มีพระไตรปิฎก เช่น เมื่อ “พระจักขุบาล บวชแล้ว อ้างว่าพระพุทธเจ้าตรัส ให้ไปเรียนพระไตรปิฎก ทั้งที่สมัยนั้นยังไม่มีพระไตรปิฎก (3) คำโคจรเรื่อง เนื้อหา ถ้อยคำ ใช้ภาษาง่ายกว่า ต่ำกว่า หลังกว่าสำนวนที่ใช้ในพระสูตรต้นตปิฎก (4) ก่อนที่พระพุทธเจ้า จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน เพียงตรัสว่าถ้าสงสัยในคำสอน ให้นำไปตรวจสอบกับ พระสูตร และ พระวินัย มิเคยให้ตรวจสอบกับ พระอภิธรรม⁷¹ นอกจากนี้ท่านยังชี้ให้เห็นความเข้า กันไม่ได้กับหลักการพื้นฐานของพุทธศาสนา (ผิดหลักแห่งความสอดคล้องของพวกเชื่อนัย) เช่น กล่าวถึง สวรรค์ ในแง่สถานที่ว่าเป็นเสมือนที่ประทับของเทวดา และสอนให้คน ทำความดีเพื่อไปเกิดบนสวรรค์ ท่านวิพากษ์ว่าในอีกหลายที่กลับกล่าวว่าพวกเทวดาก็ พยายามที่จะจุติลงมาเกิดในโลกมนุษย์ เพื่อที่จะได้พบพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เพราะ สิ่งนี้ไม่มีบนสวรรค์ และยังวิพากษ์ว่าโดยหลักการพื้นฐานของศาสนาพุทธ สอนให้ออก จากกาม แต่สวรรค์เป็นศูนย์รวมกามขั้นสุดยอด ถ้าทรงสอนแบบนี้จึงแสดงว่าสอนในสิ่ง ที่ขัดแย้งกันเอง (Self-contradiction) ด้วยเหตุนี้ท่านวิจารณ์ว่าสวรรค์เป็นเพียง ภาวะจิต ที่ ท่านเรียกว่า สวรรค์อยู่ในอก นรกอยู่ในใจ มากกว่า

ข้อวิพากษ์ต่าง ๆ เหล่านี้ได้นำมาซึ่งความขัดแย้ง เพราะนักอภิธรรมถือว่าพวก ตนอยู่ในสถานภาพที่เหนือกว่า กว่าจะสอบผ่านเปรียญธรรมประโยค 8 หรือ 9 เป็นเรื่องยาก เย็นแสนเข็ญ คนจำนวนน้อยเท่านั้นที่สามารถทำได้ จึงทักท้วงเขาเองว่าชำนาญภาษาบาลี คอยชี้ผิดชี้ถูกอยู่เสมอ ส่วนท่านพุทธทาสสอบผ่านแค่เปรียญธรรมประโยค 3 และตกประโยค 4 แล้วหาญกล้ามาวิจารณ์พระไตรปิฎก ปัญหาถิ่นแห่งแคลงใจนี้สะสมเรื่อยมาจนกระทั่งถึง ขึ้นแตกหักเมื่อท่านพุทธทาสได้รับเชิญให้ไปแสดงปาฐกถาธรรม เรื่อง *คันถธุระ* (เนื้อหาธรรมะ ในพระไตรปิฎก) ที่ประเทศสหภาพพม่า (เมียนมาร์) เมื่อปี พ.ศ. 2498 พวกอภิธรรมถือว่าถูกตบหน้า และเป็นการทำลายกันเลยทีเดียว⁷² จึงทำให้เรื่องบานปลาย และพยายาม “ดิสเครดิต” (ลด ความน่าเชื่อถือ) ท่านทุกวิถีทาง โดยกล่าวหาว่าท่านพุทธทาสตีความธรรมะผิดพลาดอยู่เสมอ

จากความขัดแย้งนี้ ทำให้นักอภิธรรมและแนวร่วมทั้ง 3 กลุ่ม⁷³ คือ (1) นักอภิธรรม ที่เรียนตามหลักสูตร มี **พระพิมลธรรม** เป็นแกนนำ (2) ครูสอนอภิธรรมที่เป็นคฤหัสถ์ มี อุบาสิกานาม **มหาบุราณ** เป็นแกนนำ และ (3) มูลนิธิกิตติวุฒโท มี **พระกิตติวุฒโท** เป็นแกนนำ ได้ร่วมมือกันโจมตีท่านมากมาย โดยเฉพาะ **พระทิพย์ปริญา** ฟ้องร้อง ท่านพุทธทาสต่อพระเถระในข้อหาคอมมิวนิสต์ ส่วน **พระอนันต์ เสนาพันธ์** นักศึกษา อภิธรรมท่านหนึ่ง ได้โจมตีท่านอย่างรุนแรงเช่นกัน (ดูรายละเอียดบทที่ 1 ข้อ 2 หน้า 10 - 11)

เมื่อเผชิญกับปัญหาแบบนี้ ท่านจึงแก้ไขโดยพุ่มเทศศึกษาค้นคว้าภาษาบาลี เพื่อสืบค้นสิ่งที่ท่านคิดว่าเป็น “ของจริง” จากพระไตรปิฎก แล้วตรวจสอบด้วย **บรรทัดฐานอุดมการณ์** และ **บรรทัดฐานมาตรการ** ตามที่กล่าวแล้ว (ดู บทที่ 2 ข้อ 2.1 - 2.4 หน้า 37 - 44) เพื่อที่จะใช้เป็นข้อปกป้องระบบคิดของตน ในบรรดาข้อกล่าวหาของนักอภิธรรมได้ถูกรวบรวมไว้ แล้วลงมือตอบโต้แบบรวบยอดตามวิธีการที่ท่านเรียกว่า **นำธรรมะนำมาชำระธรรมะโคลน** และด้วยความเพียรพยายามที่จะฝ่าฟันอุปสรรคให้ได้ จึงทำให้ท่านแตกฉานภาษาบาลีมากพอที่จะต่อกรกับพวกเปรียญธรรมประโยค 8 - 9 ได้อย่างเต็มภาคภูมิ ในระยะหลังแม้จะไม่ถูกกล่าวหาว่าแปลบาลีผิดพลาด แต่ก็ถูกกล่าวหาว่าเป็น “พวกนอกคอก” (Unorthodox)⁷⁴ ขอบทำอะไรไม่เหมือนชาวบ้าน แปลบาลีไม่เหมือนคนอื่น

นอกจากนี้ การนำเสนอธรรมะด้วยกระบวนทัศน์แปลกใหม่ ต้องเผชิญปัญหาถูกเข้าใจผิดอยู่เสมอ ท่านจึงแก้ไขโดยหลากหลายวิธี เช่น **การพูดให้ฟัง ทำให้ดู อยู่นให้เห็น เย็นให้สัมผัส ชวนให้คิด โน้มนำให้ทำตาม**⁷⁵ (ดู บทที่ 6 ข้อ 1.8 หน้า 196 - 198) เช่น **การตัดบาตรและฉันข้าวแบบสาธิต** (ฉันจานแมว) เพื่อสะท้อนให้เห็นบรรยากาศสมัยพุทธกาล โดยวางบาตรไว้บนแท่นหินที่ลานหินโค้ง แล้วให้นำข้าวปลาอาหารมาใส่ปน ๆ กัน (ของหวานวางในผ้าบาตร) ส่วนกับข้าวที่เหลือจะไม่เททิ้ง แต่จะนำมาใส่รวมในหม้อเดียวกัน (ดูรวม ๆ คล้ายกองซี้ควาย) แล้วอุ่นไฟให้เดือด เรียกว่า **แกงรวม** เพื่อที่จะนำกลับมาฉันอีกภายหลัง⁷⁶ ในวัน **ฉันข้าวแบบสาธิต** ท่านนำภิกษุเปิบข้าวด้วยมือ สัปดาห์ละ 1 วัน เช่น ในวันพระหรืออาจจะเป็นวันเสาร์ ส่วนวันอื่น ๆ **ฉันแบบรถไฟ** คือนำอาหารใส่ภาชนะลื้อเลื่อนแล้วเลื่อนไปเมื่อไปถึงตรงหน้าภิกษุใดก็ตักไว้เท่าที่จำเป็น ในโอกาสครบรอบวันเกิดให้ถือว่าเป็น **วันล้ออายุ** ท่านชักชวนร่วมกันอดอาหารเป็นที่ระลึก เพื่อฝึกความอดทนและซักฟอกจิตใจให้สะอาดเป็นกรณีพิเศษ 1 วัน โดยให้ดื่มน้ำปานะแทน⁷⁷ การแก้ปัญหาอุบาสกอุบาสิกาชอบคุยกันระหว่างที่พระกำลังฉันข้าว ท่านทำโดยให้สวดมนต์แปลจนกระทั่งพระฉันเสร็จ⁷⁸

ตามที่ยกมาให้ดูนี้ เป็นเพียงตัวอย่างเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่เกี่ยวกับอุปสรรคและแนวทางแก้ไข ซึ่งถ้าจะว่ากันตามความเป็นจริง การบุกเบิกเส้นทางสายสวนโมกข์ ล้วนเป็นการใช้ภูมิปัญญาเพื่อเอาชนะอุปสรรคและการแก้ปัญหาทั้งสิ้น ดังจะเห็นได้ในบทต่อไป

2.6 ย่างเข้าสู่วัยสนธยา - ละสังขาร

การที่จะแกะรอยพุทธศาสนัตถลักษณะโดยไม่กล่าวถึงชีวิตในวัยสนธยา ดูเสมือนว่าจะเป็น “ภาพจิ๊กซอว์” ที่เติมต่อไม่เต็ม ฉะนั้น ในข้อนี้จะกล่าวถึงโดยสังเขป ถ้าจะนับย้อนหลังตั้งแต่เริ่มบุกเบิกสวนโมกข์พุ่มเริ่มเมื่อวันที่ 12 พฤษภาคม พ.ศ. 2475 จนกระทั่งละสังขารเมื่อวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ. 2536 ถือว่าท่านได้ดำเนินงานด้านพุทธศาสนาเป็น

ระยะเวลายาวนานถึง 50 กว่าปี (ในขณะที่พระพุทธเจ้า ผู้เป็นนาย เผยแผ่ศาสนาเพียง 45 ปี) ท่านทุ่มเททำตามอุดมการณ์มาตลอด ไม่ว่าจะป็นงานด้านสถานที่ การเทศนาสั่งสอน งานเขียนหนังสือ ฯลฯ จนกระทั่งรู้สึกว่าจะเหนื่อยล้า (ด้านร่างกาย) เมื่ออายุได้ 65 ปี ลูก นั่ง ยืน เดินไม่สะดวก ในบางช่วงที่เขียนหนังสือไม่ไหว ก็เปลี่ยนเป็นพูดลงม้วนเทป แล้วนำไปถอดเทป และจัดพิมพ์อีกต่อหนึ่ง ในระหว่างนี้เจ็บไข้ได้ป่วยหลายครั้ง แต่ท่านมีหลักในการดูแลตนเอง และได้แจ้งให้แพทย์ผู้ดูแลทราบ ว่า ขอให้ธรรมชาติรักษาตัวมันเอง ได้แค่ไหนก็เอาแค่นั้น ไม่ต้องการให้เครื่องมือทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีทางการแพทย์เข้ามาวุ่นวายกับชีวิตของท่านมากนัก **ไม่ต้องการพาสังขารหนีตาย** ไม่ต้องการตายอย่างไร้ศักดิ์ศรี ในขณะที่มีเครื่องมือทางการแพทย์ระโยงระยางเต็มไปหมดซึ่งผิดวิสัยแห่งศิษย์ตถาคต⁷⁹

จนกระทั่งเมื่อวันที่ 25 พฤษภาคม พ.ศ. 2536 ขณะที่กำลังเตรียมงานที่จะพูดเนื่องในวันล้ออายุที่ 27 พฤษภาคม พ.ศ. 2536 ท่านล้มป่วยจนไม่รู้สีกตัว คณะแพทย์ลงมติให้นำส่งโรงพยาบาลศิริราช ที่กรุงเทพฯ ๔ หลังจากรักษาตัวอยู่ 45 วัน อาการทรุดหนักสุดที่จะเยียวยาได้ คณะแพทย์จึงอนุญาตให้ท่านกลับบ้านสวนโมกข์ และท่านได้ละสังขารเมื่อวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ. 2536 ท่านได้ทำพินัยกรรมให้จัดงานศพตามแบบอย่างของ **ธรรมปาละ** (ศิริเทวมิต ธรรมปาละ) ที่ให้ทำแบบเรียบง่ายที่สุด (ดู บทที่ 4 ข้อ 13 หน้า 135 - 136 ประกอบ) และนำอัฐิไปเก็บไว้ใต้ฐานพระพุทธรูปในศาลาธรรมโฆษณ์พร้อมกับให้เทปูนซีเมนต์โอบทับ ส่วนอังคารให้แบ่งออกเป็น 3 ส่วน นำไปลอยที่ช่องหมู่เกาะอ่างทอง (อำเภอเกาะสมุย) ที่เขาประสงค์ (อำเภอท่าชนะ) และที่ต้นน้ำตาปี ที่เขาสก (อำเภอพนม) แห่งละหนึ่งส่วน⁸⁰ และต่อมาผู้ที่ได้รับมอบหมายตามพินัยกรรม ก็ได้จัดการจาปนกิจสรีระของท่าน เมื่อวันที่ 28 กันยายน พ.ศ. 2536 (วันขึ้น 13 ค่ำ เดือน 10 ตรงกับวันเยี่ยมสวนโมกข์) และดำเนินการทุกอย่างให้เป็นไปตามที่ระบุไว้ในพินัยกรรม

หลังจาก **แกะรอยพุทธทาสอัตลักษณ์** และนำหลักฐานข้อมูลมาประมวลกันเข้าพอจะวิเคราะห์ให้เห็นระบบคิดและเอกลักษณ์เฉพาะตัวที่เอื้อต่อการใช้ภูมิปัญญานำทางสู่เนื้อธรรมได้ว่า ท่านเป็นทั้งนักคิด นักปฏิบัติ นักบุกเบิกแสวงหา และนักค้นคว้าทดลอง (นักเชื่อมั่น นักสมนัย และนักปฏิบัตินิยม) อยู่ในคนเดียวกัน ประกอบกับเป็นผู้มีอุดมการณ์และความเชื่อมั่นศรัทธาต่อพุทธศาสนาอย่างแรงกล้า และมุ่งมั่นที่จะนำเอาหลักคำสอนนั้นมาเผยแผ่ต่อมวลมนุษยชาติ อีกทั้งท่านมีพรสวรรค์ในการนำเสนออย่างสร้างสรรค์ โดยวิธีที่แปลกใหม่ไม่ซ้ำแบบใคร ท่านบอกว่ที่ทำเช่นนี้ได้มิใช่แปลว่า “หัวดี” กว่าคนอื่น เพียงแต่ว่าเรื่องเดียวกัน คนอื่นส่วนใหญ่คิดเพียงเที่ยวเดียว แต่ท่านคิดทบทวนเป็นร้อยเที่ยว จึงมีอะไรดี ๆ ออกมาให้เห็น⁸¹ นอกจากนี้ท่านยังรู้จักบูรณาการแนวคิดส่วนดี ๆ ของหลายลัทธิภิกษุมาตีความประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์โดยไม่ติดอยู่ ภูมิปัญญาการนำทางสู่เนื้อธรรมของท่านพุทธทาส

ในกรอบของลัทธินิกาโย ประกอบกับท่านเป็นผู้มีจริยวัตร มีประวัติสวนดั่งดงาม ไม่ต่างพร้อยมีรอยตำหนิ และที่สำคัญยิ่งกว่านั้น ท่านสามารถพิสูจน์ให้เห็นว่าวิถีการของท่านสามารถนำมาใช้แก้ปัญหา (แก้ทุกข์) ได้จริงในกาลชาติปัจจุบัน ไม่ต้องรอให้ถึงวันตายในภายภาคหน้า เมื่อองค์ประกอบต่าง ๆ เหล่านี้ประจวบกันเข้า จึงสร้างความเชื่อมั่นศรัทธาให้แก่ผู้ที่จะเจริญรอยตาม กลายเป็นชาวเล้าลือกันปากต่อปาก แฝงจรจายไปทั่ว และเมื่อคนเหล่านั้นทดลองนำไปปฏิบัติ ก็เห็นผลได้จริงตามคำสอน แนวคิดสายสวนโมกข์จึงค่อย ๆ แฝงขยายออกไปในวงกว้าง ทั้งในหมู่ชาวไทยและชาวต่างชาติ อุตลักษณ์ดังกล่าวถือเป็นสิ่งเกื้อหนุนต่อการใช้ภูมิปัญญาทางสุนัธธรรมเป็นอย่างดี

3. สืบค้นพุทธทาสวรรณกรรม

หลังจากในข้อ 1 และ 2 ได้กล่าวถึงเรื่องราวเกี่ยวกับชีวิตของท่านในแง่มุมต่าง ๆ พอสมควรแล้ว เพื่อที่จะช่วยให้เข้าใจภาพรวมทั้งระบบ ฉะนั้นในข้อนี้จะกล่าวถึง **ผลงานด้านวรรณกรรม** ทั้งที่เป็นลายลักษณ์อักษรและที่อยู่ในรูปแบบอื่น แต่เป็นเรื่องยากที่จะระบุให้แน่ชัดว่ามีอยู่จริงจำนวนเท่าใด เพราะท่านเองก็ให้คำตอบที่แน่ชัดไม่ได้ งานรังสรรค์ในช่วงระยะเวลายาวนาน กระจัดกระจายอยู่หลายแห่ง นับตั้งแต่อาศัยอยู่ที่วัดปทุมคงคาที่กรุงเทพฯ เคยเขียนบทความลงหนังสือพิมพ์ เช่น สยามนิกรรายวัน ประชาชาติ เป็นต้น จนเริ่มก่อตั้งสวนโมกข์ที่พุมเรียง มาพำนักชั่วคราวที่วัดชยาราม ย้ายมายังสวนโมกข์ที่วัดธารน้ำไหล และรอนแรมไปแสดงปาฐกถาธรรมในที่ต่าง ๆ ท่านผลิตผลงานมากมาย ใช้นามปากกาแตกต่างกัน⁸² เช่น ถ้าเขียนบทความใช้ว่า “ธรรมโฆษณ” เขียนหนังสือใช้ “อ.ป.” (ย่อมาจาก *อินทปัญญา*) ประเภทร้อยกรองใช้ “สิริवास” แต่ถ้าจะนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2476 เป็นต้นมา งานเกี่ยวกับธรรมะทั่วไปจะใช้ว่า “พุทธทาสภิกขุ” หรือบางครั้งใช้ชื่อเต็มว่า “พุทธทาส อินทปัญญา” ท่านใช้ว่า “อินทปัญญา” และ “ธรรมโยธ” เพื่อเขียนเรื่องที่เขย่าแรง ๆ ใช้ “สังฆเสนา” เขียนเกี่ยวกับนักรบเพื่อธรรมะ ใช้ว่า “พุทธโลกาภรณ์จิต” เขียนเรื่องเกี่ยวกับปรารถนาโลก และ “ข้าพเจ้า” เขียนเรื่องแง่คิดขำ ๆ⁸³

ผลงานวรรณกรรมมีหลายรูปแบบ เช่น งานพูด เขียน เทศนาสั่งสอน โดยนิตยย่อลงในสมุดฉีก ปฏิทินเก่า ๆ เศษกระดาษ บนฝาลัง กล่องกระดาษ ของจดหมายเก่า ๆ ที่เหลือใช้แล้ว แม้แต่เขียนไว้ในฝ่ามือในขณะที่กำลังเดินบิณฑบาต แล้วค่อยยกกลับมาคัดลอกลงในกระดาษภายหลัง หรือบันทึกไว้ในวัสดุอื่นใดเท่าที่จะหาได้ในขณะที่พูดความคิดเรื่องใดขึ้นมา นอกจากนี้ยังมีงานบันทึกไว้ในอนุทินประจำวัน และงานที่พูดขึ้นชั่วขณะที่ท่านเรียกว่า “ความคิดนึกชั่วขณะที่ต้องรีบรบทักไว้ก่อน : แต่จะลืมเสีย” (บรรทัก = บันทึก) ผลงานเหล่านี้ได้สูญหายไปส่วนหนึ่ง นอกจากนี้ ยังมีส่วนที่เป็นบทกลอน บทความ ภาพ

ปริศนาธรรม คำคม ฯลฯ ที่ธรรมทายาทนำไปจัดพิมพ์ในรูปแบบของหนังสือธรรมะเล่มน้อย แผ่นปลิว แผ่นภาพ บัตรอวยพร ส.ค.ส. เพื่อแจกจ่ายเนื่องในงานฌาปนกิจหรือโอกาสอื่น ๆ รวมทั้งจดหมายโต้ตอบกับผู้อื่นหลายฉบับก็สูญหายไปส่วนหนึ่งด้วยเช่นกัน แม้ว่าภายหลังมีความพยายามที่จะรวบรวมเข้าไว้ด้วยกัน แต่ก็ไม่ครบถ้วน แต่ถ้านับเฉพาะส่วนที่รวบรวมได้ พอจะแบ่งได้ 3 ประเภท คือ (1) งานเกี่ยวกับหนังสือ (2) งานเกี่ยวกับเทปธรรมะ และ (3) ภาพปริศนาธรรมสื่อสอนธรรมะ

3.1 งานเกี่ยวกับหนังสือ

งานประเภทนี้มีทั้ง เขียน แปล จัดพิมพ์ และพูดแล้วเป็นหนังสือ ซึ่งพอจะกล่าวโดยสังเขป คือ (1) **งานเขียน** : เป็นผลผลิตจากการเป็นคนช่าง “อ่าน ๆ นึก ๆ คิด ๆ จำ ๆ ไว้” ประกอบกับมีพื้นเพทางจิตแบบ **วิตกจริต** ที่ผุดความคิดขึ้นได้ง่าย และ **พุทธจริต** ที่วิเคราะห์สิ่งที่คิดได้อย่างแยบยล อีกทั้งมีท่าทีแบบ **อิวิเมอริสต์** ที่มองโลกในแง่ขบขันแปลกจากผู้อื่น เมื่อองค์ประกอบนี้มาประจวบกันเข้าก็ก่อให้เกิดพลัง ประดุจกระแสน้ำจากหลายสายที่หลั่งไหลมารวมกันและอัดแน่นอยู่หน้าสันเขื่อน ครั้นเมื่อถูกคลื่นกรองด้วยระบบและกลไกของเขื่อน จะแปรรูปออกมาใช้ในทางสร้างสรรค์อย่างอเนกประสงค์ ในทำนองเดียวกันนี้ เมื่อองค์ประกอบต่าง ๆ ประจวบเหมาะกันเข้า และถูกนำมากลั่นกรองด้วยระบบคิดอันแยบยลแบบ “โยนิโสมนสิการ” ก็สามารถเปลี่ยนพลังความคิดนั้นให้หลั่งไหลออกมาเป็นผลงานด้านวรรณกรรมอย่างอเนกประสงค์เช่นกัน ถ้าจะพิจารณาบทประพันธ์ส่วนที่เป็นบทร้อยกรอง ทั้งโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน ได้สะท้อนให้เห็นความเป็น **อิวิเมอริสต์** ชัดเจนคือท่านได้ทำให้การศึกษากลายเป็นเรื่อง **ธรรมะบันเทิง** คือใช้ธรรมะแทรกไว้เป็นยาตำ เพื่อกำบังไม่ให้เบื่อหน่าย (2) **งานแปล** : ทั้งจากภาษาบาลีสู่ภาษาไทย ซึ่งประกอบด้วยพุทธประวัติจากพระโอษฐ์ อริยสัจจากพระโอษฐ์ ชุมทรัพย์จากพระโอษฐ์ ปฏิจสุมุปาบทจากพระโอษฐ์ งานชุดนี้มีลีลาแปลกไปจากชุดอื่น คือ ไม่ใช่สำนวนและความคิดเห็นผู้แปลเสริมแต่งเข้าไป แต่จะนำเสนอเฉพาะส่วนที่แปลจากบาลีโดยตรง โดยนำมาเชื่อมต่อให้เป็นเนื้อเดียวกันนอกจากนี้ยังมีที่แปลจากภาษาอังกฤษสู่ภาษาไทย เช่น “สูตรของเว่ยหล่าง” “คำสอนของฮวงโป” ท่านถือว่าแม้จะมีดีกรีทางภาษายาวเป็นหางก็แปลให้ดีไม่ได้ เพราะการแปลที่ดีมิใช่คำหนึ่งเฉพาะความถูกต้องทางภาษาเพียงอย่างเดียว หากแต่ต้องคำนึงถึงพื้นเพเดิมของเรื่องและหลักเหตุผลควบคู่กันไปด้วย^{๑๔} (3) **งานจัดพิมพ์** : โดยเฉพาะความพยายามที่จะพิมพ์ให้เหมือนคำสอนเดิมทั้งหมด ห้ามดัดแปลงแก้ไขใด ๆ เพื่อที่จะใช้เป็นหลักฐานในการอ้างอิงภายหลัง เช่น งานแปลชุดจากพระโอษฐ์ เป็นต้น (4) **งานที่พูดแล้วเป็นหนังสือ** : ได้แก่งานที่บรรยายลงแถบบันทึกเสียง แล้วนำมาถอดเทปและจัดพิมพ์อีกต่อหนึ่ง

ในบรรดางานทั้งหมดที่กล่าวมาแต่ต้นต่อมาได้มีการจัดพิมพ์โดยจำแนกออกเป็นหมวดหมู่ดังนี้

3.1.1 ชุดธรรมโฆษณของพุทธทาส : งานชุดนี้เริ่มพิมพ์เผยแพร่เมื่อปี พ.ศ. 2515 (หลังจากก่อตั้งสวนโมกข์ 40 ปี ขณะที่ท่านมีอายุได้ 66 ปี) ที่มาของการตั้งชื่อนี้ เนื่องจากพิจารณาเห็นว่าผู้คนตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของการโฆษณาเกินไป จึงนำกลยุทธ์นี้มาประยุกต์ใช้ในทางธรรม โดยนำธรรมะของพระพุทธเจ้ามาโฆษณาบ้าง โดยตั้งชื่อว่า “ธรรมโฆษณของพุทธทาส” ในการจัดพิมพ์ได้ตั้งกรรมการขึ้นคณะหนึ่งประกอบด้วย ธรรมทานมูลนิธิ, สวนอุสมมูลนิธิ และ มูลนิธิเผยแพร่วิธิดำเนินชีวิตอันประเสริฐ (ผ.ช.ป.) โดยมีท่านเป็นประธาน เจตนาของการจัดพิมพ์เพื่อที่จะรักษาความถูกต้องตามคำสอนเดิมให้คงอยู่ โดยไม่มีการดัดแปลงแก้ไขใด ๆ หนังสือชุดนี้ปกสีดำ ขนาด 8 หน้ายก มีจำนวน 50 เล่ม ความหนาของแต่ละเล่ม ประมาณ 400 - 500 หน้า แบ่งออกเป็น 5 หมวด ๆ ละ 10 เล่ม แต่ละหมวดจะมีกระดาษหนึ่งเทียบสีผนึกไว้เพื่อแสดงชื่อหมวด ดังนี้

- หมวดที่ 1 : ชุดจากพระไตรปิฎกแปลโดยตรง คือ ชุดจากพระโอษฐ์จากหมายเลข 01 - 10 ใช้ป้ายสีน้ำตาล
- หมวดที่ 2 : ชุดปกรณ์พิเศษสำหรับอธิบายปริยัติและปฏิบัติ จากหมายเลข 11 - 20 ใช้ป้ายสีแดง
- หมวดที่ 3 : ชุดชุมนุมธรรมเทศนา จากหมายเลข 21 - 30 ใช้ป้ายสีเขียว
- หมวดที่ 4 : ชุดชุมนุมธรรมบรรยายประกอบความรู้ จากหมายเลข 31 - 40 ใช้ป้ายสีน้ำเงิน
- หมวดที่ 5 : ชุดรวมเรื่องปกิณฑกะ เบ็ดเตล็ดต่าง ๆ จากหมายเลข 41 - 50 ใช้ป้ายสีม่วง

*หมายเลข 51 เป็น ดรรชนีธรรมโฆษณ

3.1.2 ชุดหลักพุทธศาสนาสำหรับผู้มีการศึกษา : งานชุดนี้ประกอบด้วยเรื่องต่าง ๆ ดังนี้⁸⁵

- ชุดที่ 1 (ปี 2499) ว่าด้วย วิชาก็บอกว่าอะไรเป็นอะไร
- ชุดที่ 2 (ปี 2500) ว่าด้วย หลักปฏิบัติที่สำคัญในพุทธศาสนา
- ชุดที่ 3 (ปี 2501) ว่าด้วย ถอนความยึดมั่นตามหลักพุทธศาสนา
- ชุดที่ 4 (ปี 2503) ว่าด้วย “ทาง” ตามหลักพุทธศาสนา
- ชุดที่ 5 (ปี 2504) ว่าด้วย “สิ่งที่ดีที่สุด” ตามหลักพุทธศาสนา
- ชุดที่ 6 (ปี 2505) ว่าด้วย หลักธรรมสำคัญในพุทธศาสนา
- ชุดที่ 7 (ปี 2508) ว่าด้วย ศาสนา และจริยธรรมสากล

ชุดที่ 8 (ปี 2509) ว่าด้วย “ความว่าง” ตามหลักพุทธศาสนา

ชุดที่ 9 (ปี 2511) ว่าด้วย “ธรรม” คำเดียวในหลักพุทธศาสนา

ชุดที่ 10 (ปี 2512) ว่าด้วย “ธรรม” คือทุกสิ่งที่เป็นสำหรับมนุษย์

3.1.3 ชุดที่ใช้เป็นหลักฐานสำหรับค้นคว้า : งานชุดนี้ประกอบด้วยเรื่องต่าง ๆ ดังนี้⁸⁶ (1) พุทธประวัติจากพระโอษฐ์ (2) ชุมทรัพย์จากพระโอษฐ์ (3) อริยสังคจากพระโอษฐ์ (4) สันตเสด็จพิพธรรม (5) โสธาเรตพิพธรรม (6) อิทัปปัจจยตาธรรม (7) ธรรมะระดับมหาวิทยาลัย (8) พุทธิกิจริยธรรม (รวมธรรมะเกี่ยวกับครู) (9) อานาปานสติ (ฉบับสมบูรณ) (10) ชุมนุมเรื่องยาว (11) ชุมนุมเทศนา เล่ม 1 แสดงตามแบบฉบับ (12) ชุมนุมเทศนา เล่ม 2 แสดงตามแบบฉบับ (13) ชุมนุมบทประพันธ์ “สิริवास” (14) คำสอนของฮวงโป (แปล) (15) สูตรของเว่ยหล่าง (แปล) (16) มหาสติปัฏฐานสูตร (17) อานาปานสติภาวนา (ฉบับสมบูรณ) 1 ชุด มี 3 เล่ม (18) คู่มืออุบาสกอุบาสิกา ทำวัตรเช้า - เย็น (สวดแปล) (19) ศึกษาธรรมอย่างถูกวิธี (20) อานาปานสติภาวนา สำหรับนิสิต (ฉบับคู่มือฝึก) (21) ชมราวาสธรรม (22) บรมธรรม (รวมเล่ม) (23) อบรมพระธรรมทูต เล่ม 1-2 (รุ่น 2510)

3.1.4 ชุดลอยปทุม :⁸⁷ งานชุดนี้เป็นคำบรรยายที่ใช้เป็นคู่มือการปฏิบัติ ได้จัดพิมพ์เป็นเล่มเล็กขนาด 16 หน้ายก ความหนาประมาณ 30 - 80 หน้า ตั้งชื่อชุดว่า ลอยปทุม ภาพหน้าปกเป็นรูปดอกบัววิคตอเรีย จัดพิมพ์จำนวน 100 เรื่อง เพื่อแจกตามห้องสมุดหรือแจกเนื่องในโอกาสที่เห็นสมควร เช่น คู่มือมนุษย์, พุดกับเนร, ค่าของครู, พ่อแม่สมบูรณแบบ, การอยู่ด้วยปัจจุบัน ไม่มีอดีต ไม่มีอนาคต, นรกกับสวรรค์, มรดกธรรมคำกลอน, ความสะอาด ความสว่าง ความสงบ, เช่นนั้นเอง, ฟังทางทางการเมือง, ทำงานให้สนุกได้อย่างไร, การบวชอยู่ที่บ้าน, หาสุขได้จากทุกข์, ฟังทางธรรมานุภาพ, ฟังทางธรรมโฆษณ, สิ่งที่ต้องทำให้ดีกว่าปีเก่า เป็นต้น

3.1.5 ชุดหมุนล้อธรรมจักร :⁸⁸ งานชุดนี้เป็นคำบรรยายที่เห็นว่าช่วยเร่งเร้าให้มีการปฏิบัติธรรม ได้จัดพิมพ์เป็นเล่มเล็กขนาด 16 หน้ายก ความหนาประมาณ 30 - 60 หน้า ใช้ชื่อว่า ชุดหมุนล้อธรรมจักร มีภาพหน้าปกเป็นสัญลักษณ์ของรัตนตรัย มีตราของธรรมทานมูลนิธิ เป็นรูปพุทธบริษัทเข็นล้อธรรม ที่จริงท่านต้องการจะพิมพ์จำนวน 100 เรื่อง แต่จนกระทั่งถึงวันที่ 27 พฤษภาคม 2537 (หลังจากละสังขาร 1 ปี) พิมพ์ได้เพียง 65 เรื่อง อาทิ สิ่งที่ดีที่สุดสำหรับมนุษย์, การบวชคืออะไร, ศาสนาคืออะไร, ตัวตนคืออะไร, โลกอื่น, นิวรรณ, วันครู, ชีวิตที่ไม่เสียชาติเกิด, การสืบอายุพระพุทธศาสนา, พระคุณแม่, ประมวลรูปแบบแห่งสากลพรหมจรรย์, สูดยอดแห่งความถูกต้องคือนิพพาน, ชีวิตที่มีพื้นฐาน และสิ่งที่เป็นพื้นฐานของชีวิต เป็นต้น

3.1.6 **ชุดมองด้านใน**⁸⁹ งานชุดนี้แบ่งออกเป็น 58 อันดับ พิมพ์เล่มบาง ๆ ราว 30 - 50 หน้า จัดพิมพ์โดยคณะเผยแผ่วิธีดำเนินชีวิตอันประเสริฐ (ผ.ช.ป.) พิมพ์ครั้งละ 1 - 5 หมื่นเล่ม เผยแพร่โดยการถวายวัด บริจาคให้ห้องสมุดทั่วไป ให้โรงพยาบาล สถานทูต โดยมีวัตถุประสงค์จะให้ทุกชีวิตได้พบกับวิธีดำเนินชีวิตอันประเสริฐ ที่หน้าปกด้านในจะมีข้อความว่า “หากท่านไม่อ่านอีก โปรดถวายภิกษุสามเณร หรือมอบท่านที่สนใจ จะเป็นกุศลมหาศาล” ส่วนที่แปลเป็นภาษาอังกฤษแล้ว มีเช่น ภาษาคน - ภาษาธรรม, เกิดมาทำไม (ตอน 1 - 2), ในสังสารวัฏฏ์มีนิพพาน, วกกันพลางแลภกรรมะกันพลาง, ไม่มีศาสนาที่ยังไม่ได้แปล มีเช่น ทำบุญสามแบบ, ทางรอด 5 ประการ, วิชิตชนะความตาย, มหาวิทยาลัยในตัวคน, ทำอย่างไรจึงจะเรียนดี, อุปสรรคที่มีอยู่ในคำพูด, โจรปล้นชาติ, การงานคือการปฏิบัติธรรม, จิตประภัสสรจิตเดิมแท้จิตว่างเหมือนกันอย่างไร, ชีวิตต้องเทียมด้วยควายสองตัว, สวรรค์นั่นแหละคืออนรก!, ทำอย่างไรกับปัญหาตาย - เกิด, ยิ่งพัฒนาวัตถุ ยิ่งห่างสันติ เป็นต้น

3.1.7 **ชุดปลีกย่อยอื่น ๆ**⁹⁰ : มีคือ (1) ชุดไตรรัตน์ขจัดทุกข์ ประกอบด้วย 1) ธรรมโอสถขุบชีวิต 2) ประสบสุขเพราะพระพุทโธวาท และ 3) กฎธรรมชาติคลายทุกข์ (2) ชุดบัวหลวง ประกอบด้วย 1) ดับไม่เหลือ 2) อาหารใจ 3) เสียงแห่งความสงบ 4) เสียงแห่งความไม่มีทุกข์ 5) หัวข้อธรรมในคำกลอน (เล่ม 1 - 2) 6) โลกอาจรอดได้แม้เพราะกตัญญูกตเวที 7) การดำรงจิตไว้อย่างถูกต้อง (3) ชุดเทิดทูนธรรม มีเพียงเรื่องเดียว คือ กฏบัตรของพุทธบริษัท (4) ชุดทูนธรรม ฉบับแปลเป็นภาษาอังกฤษ ประกอบด้วย 1) แก่นพุทธศาสตร์ 2) ธรรมะยี่สิบสี่เหลี่ยม (3) แนวปฏิบัติวิปัสสนาลัดสั้น

แต่ถ้าจะแยกกล่าวเฉพาะส่วนที่รวบรวมไว้ใน “ชุมนุมบทประพันธ์ของสิริวิลาส” จะพบว่าท่านได้นำเสนองานประเภทร้อยกรองไว้ด้วย แต่กล่าวกันว่าค่อนข้างจะหย่อนในเรื่องศิลปะการประพันธ์ ดูเสมือนว่าท่านเองก็ยอมรับในเรื่องนี้ ดังที่นำไปเปรียบเทียบกับงานกลอนของสุนทรภู่ ว่า “สุนทรภู่เขากลอนดีเพราะมีเหล่า ปลุกเร้ากลอนกาพย์ให้วาบวาม ส่วนเราเหล่าไม่มีมีแต่น้ำ จะปลุกปล้ำเท่าไรกลอนไม่ดี”⁹¹ แต่ที่นำมาใช้เพราะทำให้เป็น ธรรมะบันเทิง ไม่เบื่อหน่าย งานร้อยกรองของท่านมีทั้ง โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน ทั้งที่ แต่ง แปล และ แปลง มีเช่น การพึ่งตนเอง การเป็นอยู่ด้วยจิตว่างมาเถอะเพื่อน คำกลอนเรื่องยาวมีเช่น เรื่อง ดอกสร้อยแสดงธรรม 24 ฉากของชีวิต นิราศลพบุรี ประเภทโคลงมีเช่น เรื่อง หัวใจพุทธศาสนา เสียงจากป่า ประเภทกาพย์ทั้งที่เป็นกาพย์ฉบัง 16 และกาพย์ยานี 11 มีเช่น เรื่อง ธรรมทานของพวกเรา ประเภทคำฉันท์ มีเช่นเรื่อง พระพุทธสตุติ ผู้หลุดพ้น เป็นต้น งานร้อยกรองของท่านแม้จะมีหลากหลายแต่มีเอกลักษณ์เฉพาะตัว คือ ล้วนเน้นเรื่อง อนัตตา และ การทำลายอัตตา

3.2 งานเกี่ยวกับเทพธรรมะ

ผู้ทำหน้าที่รับผิดชอบดูแลผลงานด้านนี้ คือ โรงมหรสพทางวิญญาณ ที่ปกเทป มีว่า “เทปนี้ ไม่มีค่า ควรราคา เพื่อซื้อขาย อย่างนำ ไปจำหน่าย เพราะมิใช่ จุดประสงค์” ฉะนั้นถ้าผู้ใดต้องการ ให้หาม้วนเทปเปล่าไปแลก แต่เพื่อที่จะอำนวยความสะดวกแก่ผู้ที่จะหาม้วนเทปเปล่าไม่ได้ ฝ่ายประชาสัมพันธ์ของสวนโมกขจิตจึงได้จัดไว้บริการในราคาถูก เท่าที่ผู้วิจัยลองสำรวจดูคร่าว ๆ พบว่ามีเทพธรรมะประมาณ 766 รายการ จำแนกเป็นหมวดหมู่⁹² เช่น ชุดบรรยายประจำวันเสาร์ เพื่อเอื้อประโยชน์แก่ผู้ที่เดินทางจากแดนไกล เช่น กรุงเทพฯ ฯ โดยออกจากกรุงเทพฯ ฯ วันศุกร์ตอนเย็น มาฟังเทศน์แล้วก็เดินทางกลับ หรือถ้าจะอยู่ต่อ ค่อยเดินทางกลับตอนเย็นวันอาทิตย์เพื่อที่จะไปทำงานในวันจันทร์ก็ยังสะดวก แต่เป้าหมายหลักของการออกเทปชุดนี้ เพื่อที่จะพิมพ์เป็นหนังสือ⁹³ ในบรรดาเทปบรรยายประจำวันเสาร์มีอยู่ราว 188 รายการ ประกอบด้วยภาคมาฆบูชา วิสาขบูชา และอาสาฬหบูชา (ส่วนใหญ่จัดพิมพ์เป็นหนังสือแล้ว) ส่วนที่ยังมิได้พิมพ์ ได้แก่ ชุดสัมมัตตานุภาพ, ปัญหาแห่งมนุษยภาพ, หลักพระพุทธศาสนาที่ยังเข้าใจผิดกันอยู่, ชีวิตนิเวศ, ธรรมะโดยหลักพื้นฐาน, ธรรมชีวิต, ธรรมะคือสิ่งพัฒนาชีวิต, พุทธวิธีชนะความทุกข์, ศิลปะแห่งการครองชีวิต, ปกิณณกธรรมบรรยาย, สิ่งสำคัญที่พากันมองข้าม และ ชุดธรรมะคำเดียว

ธรรมบรรยาย ชุดมาฆบูชาเทศนา วิสาขบูชาเทศนา และ อาสาฬหบูชาเทศนา (ปี 2517 - 2535) รวม 71 รายการ ประกอบด้วยภาคมาฆบูชา 27 รายการ, วิสาขบูชา 17 รายการ และอาสาฬหบูชา 27 รายการ ธรรมบรรยายอบรมคณะผู้ปฏิบัติสมาธิภาวนา (ปี 2533 - 2534) รวม 10 รุ่น จำนวน 32 รายการ อบรมคณะสมาธิค้ายเจริญวิปัสสนา ผู้ปฏิบัติสมาธิภาวนา ปี 2533 จำนวน 8 รายการ ปี 2534 จำนวน 3 รายการ อบรมพระนวกะในพรรษา ปี 2516 จำนวน 7 รายการ ปี 2529 จำนวน 14 รายการ ปี 2530 จำนวน 12 รายการ ปี 2531 จำนวน 11 รายการ ปี 2532 จำนวน 3 รายการ ปี 2533 จำนวน 13 รายการ อบรมพระภิกษุสถาบันราชภัฏ ปี 2531 จำนวน 5 รายการ ปี 2533 จำนวน 6 รายการ อบรมพระนิสิตมหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย (ปี 2532 - 2533) จำนวน 9 รายการ ธรรมบรรยายอบรมพระภิกษุ 112 รายการ ธรรมบรรยาย (ปี 2535 - 2536) จำนวน 22 รายการ ธรรมบรรยายทั่วไป จำนวน 339 รายการ

หลังจากผู้วิจัยลองฟังดูหลายรายการพบว่า คำเทศนาของท่านมีเสน่ห์ ให้แง่คิด และมุมมองแปลก ๆ อธิบายอย่างเป็นเหตุเป็นผลสอดคล้องต้องกัน (ที่อ่อนนัย) อย่างเป็นระบบ น่ารับฟัง มีข้อมูลหลักฐานรองรับ (สมนัย) ว่าปฏิบัติได้เช่นนั้นจริง เพราะท่านทดลองปฏิบัติมาแล้ว ในสิ่งที่คนอื่นมองข้ามหรือลืมนึก ท่านนำมาชี้ให้เห็นอย่างสำเร็จประโยชน์ (ปฏิบัติได้นัย) ทำให้ผู้ฟังรู้สึกถึงอยู่เสมอ ช่างไพเราะงดงามทั้งโดยอรรถและโดยพยัญชนะ ภูมิปัญญาการนำทางสู่เนื้อธรรมของท่านพุทธาส

ทั้งในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด สมกับที่ได้รับสมญาว่าเป็น “ธรรมเสนาบดี” หรือ “แม่ทัพธรรม” น้ำเสียงหลังไหลออกมาอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสายหนักแน่นมั่นคงมีพลังชวนติดตามยิ่งนัก

3.3 ภาพปริศนาธรรมสื่อสอนธรรมะ

งานวรรณกรรมส่วนนี้ถึงแม้จะมีได้รังสรรค์ขึ้นด้วยฝีมือของท่านเองโดยตรง แต่เป็นผู้อำนวยความสะดวกให้จัดหาและรวบรวมจากที่ต่าง ๆ ทั้งในและต่างประเทศ และยังมีอีกส่วนหนึ่งที่มอบหมายให้ผู้ที่ฝีมือจัดทำขึ้นภายใต้การกำกับของท่าน และท่านทำหน้าที่เป็นผู้อธิบายความหมายภาพปริศนาธรรมอยู่ระยะหนึ่ง จนสามารถฝึกฝนให้ภิกษุรูปอื่นทำแทนได้ จึงวางมือไปบุกเบิกงานด้านอื่น

ถ้าพิจารณาภาพปริศนาเหล่านี้จะพบว่า ที่ฝาผนังด้านหน้าของโรงมหรสพ มีสัญลักษณ์เป็นภาพ “แจกดวงตา” ที่รอบ ๆ ผนังด้านนอก จะแสดงภาพชุดพุทธประวัติในหินสลักยุคแรก (ไม่มีรูปพระพุทธรองค์) ช่วงพุทธศักราช 300 - 600 อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ที่ฝาผนังด้านในมีภาพปริศนาธรรมหลายรูปแบบ ทั้งชั้นบนและล่างของตัวอาคาร บริเวณคานและเสา ไม่ปล่อยให้เว้นว่าง จะถูกนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ กล่าวคือ ที่ผนังชั้นล่างด้านทิศตะวันตก ทิศเหนือ และทิศใต้ จะมีภาพชุดนิกายเซน ผนังด้านทิศตะวันออกซีกเหนือมีภาพปริศนาธรรมไทย ซีกใต้มีภาพชุดความจริง ภาพเกี่ยวกับพระเยซู ภาพสันติภาพ เป็นต้น บริเวณเสาด้านทิศตะวันออก มีภาพชุดนิทาน เช่น ภาพชุดภษิตโบราณ 5 เสานิทานเวตาล 1 เสา นิทานอีสป 3 เสา นิทานเยอรมัน 2 เสา นิทานอังกฤษ 1 เสา นิทานเซน 1 เสา สุภษิตญี่ปุ่น (เซน) 1 เสา ภาพชุดอหิงสาธรรม 1 เสา และนิทานจวงจื้อ (ศิษย์ของเล่าจื้อ) 2 เสา ตามคานโดยรอบ มีภาพชุดปริศนาธรรมไทย ชุดหมวดเต๋าเขากระต่าย ส่วนที่ผนังอาคารชั้นบน ด้านทิศเหนือมีภาพพระโพธิสัตว์ของจีน (เจ้าแม่กวนอิม) ภาพตามรอยวัว 4 อาศรม ภาพลิงจูงช้าง ภาพปฏิจสมุปบาทแบบทิเบต ภาพชุดล้อความจริง เช่น ภาพล้อปริศนาธรรม ภาพโมหะ โทสะ โลภะ ราคะ ภาพชายบัตริเบิกทางไปสวรรค์ และภาพบอกให้ประพฤติธรรมก็กำหู่ ที่ฝาผนังด้านทิศใต้ มีภาพพุทธทาสภิกขุ และพุทธะองค์จริง เป็นต้น ภาพเหล่านี้บางส่วนจัดพิมพ์เป็นหนังสือแล้ว มีเช่น ภาพชุดล้อความจริง ชุดถ่ายทอดธรรมด้วยภาพ จากจิตสู่อจิต คำอธิบายภาพปริศนาธรรมไทย ภาพชุดกายนคร และนิทานภาพล้อคน เป็นต้น (ดู นิกิจ พลายนุ้ม, **วิเคราะห์วรรณกรรมของพุทธทาสภิกขุ**. (2523) หน้า 200 - 242 ประกอบ)

จากการสืบค้นพุทธทาสวรรณกรรม พอจะวิเคราะห์ความหมายของหลักฐานข้อมูลและระบบคิดของท่านได้ เช่น การแปลหนังสือชุด “ธรรมโฆษณของพุทธทาส” และจัดทำปกรณ์พิเศษและปกิณกะประกอบ จำนวน 50 เล่ม ๆ ละหลายร้อยหน้า ได้สะท้อน

ให้เห็นถึงความวิริยะอุตสาหะ แสดงถึงความเป็นอัจฉริยะที่สามารถนำเอาพระวจนะมา เชื่อมให้แนบสนิทเป็นเนื้อเดียวกันได้ จากหนังสือชุดนี้เป็นการย้ำเจตนารมณ์ว่า ท่านจะ เดินตามเฉพาะรอยพระอรหันต์ จะไม่ออกนอกวงนอกใด ๆ ทั้งสิ้น นอกจากนี้ การระดมวิธี ของต่างลัทธินิกายมาประยุกต์ใช้ ช่วยตอกย้ำให้เห็นถึงแนวคิดแบบ “ปฏิบัตินิยม” ชัดเจน ยิ่งขึ้น คือ ไม่ยอมให้กำแพงแห่งลัทธินิกายปิดกั้นวิธีการ ดี ๆ เหล่านั้นไว้ นี่ก็ถือได้ว่าเป็น ภูมิปัญญาอีกอย่างหนึ่ง

ถ้าจะพิจารณาเรื่องการจัดพิมพ์หนังสืออย่างมีคุณภาพ ราคาทุน โดยถือเอากุศล เป็นกำไร พิมพ์เล่มหนาบ้าง บางบ้าง เพื่อให้เหมาะแก่การจำหน่ายจ่ายแจกในแต่ละโอกาส โดยเฉพาะหนังสือเล่มบางย่อมนสะดวกต่อการขาย ง่ายต่อการซื้อ ไม่ยุ่งยากต่อการอ่าน มากประสิทธิภาพต่อการเผยแพร่ หรือแม้แต่การจัดพิมพ์เอกสารชุดมรดกด้านในแจกฟรี คราวละ 1 - 5 หมื่นเล่ม หรือการจัดทำแผ่นปลิว บัตรรอยพร ส.ค.ส. เหล่านี้ถือได้ว่าเป็น กลยุทธ์ในการเผยแพร่คำสอนทั้งสิ้น แต่ละกลยุทธ์ถูกนำมาใช้เพื่อให้เหมาะกับชาวบ้าน ปัญญาชน หรือชาวต่างชาติ ผู้ที่มาเยี่ยมเยียนสวนโมกข์จะได้รับการอบรมสั่งสอน ส่วนผู้ ที่มีได้มาก็ฝากไปให้หรือตามไปให้การอบรมถึงที่ ผู้ที่อ่านหนังสือไม่ออกหรือไม่สะดวกต่อ การอ่าน ก็เผยแพร่ในรูปแบบของเทปธรรมะ ผู้ที่ฟังและอ่านภาษาไทยไม่ได้ ก็แปลเป็นภาษา อังกฤษ (มีผู้นำไปแปลเป็นภาษาอื่น ๆ อีก) ผู้ที่ชอบใช้ความคิด ก็ให้แก่ภาพปริศนาธรรม ที่โรงมหรสพทางวิญญูณ และเพื่อที่จะสื่อสารธรรมะให้สำเร็จประโยชน์ ยังใช้ โสเดทส์อุปกรณ์เป็นเครื่องช่วย เรียกได้ว่า “อาหารจานนี้” บริการทุกรูปแบบ ไม่ว่าจะฟัง ด้วยหู ดูด้วยตา ดมกลิ่นด้วยจมูก (กลิ่นหอมจากดอกไม้เนานานาพันธุ์ ทำให้จิตใจนุ่มไปสู ธรรมชาติ) ลิ้มรสความสงบเย็น (ปรกติ) ของศีล สัมผัสด้วยความรู้สึก และเข้าถึง ธรรมารมณ์ด้วยใจ เหล่านี้ล้วนเป็นภูมิปัญญาการนำทางสู่เนื้อธรรมของท่านทั้งสิ้น

การแสวงหาภาพพุทธประวัติอย่างสมบูรณแบบมาใช้สอนเท่ากับการนำผู้ชม กลับไปสู่แหล่งความรู้เดิมของพุทธศาสนา (ความรู้เดิม) อีกทั้งต้องการที่จะพิสูจน์โดย การนำหลักฐานทาง พุทธประวัติมารองรับ (สมนัย) ให้คนสมัยนี้ได้ศึกษา การระดมเอา ภาพปริศนาธรรมจากต่างลัทธินิกายทั้งในและนอกวงการศึกษา ทั้งของชาวไทยและชาว ต่างชาติ มาใช้สื่อสารธรรมะที่โรงมหรสพทางวิญญูณ เป็นการพิสูจน์ให้เห็นถึงท่าที่ แบบนักปฏิบัตินิยมคือทำตนเป็นคนหลดกรอบอยู่เหนือลัทธินิกายไม่ว่าวิธีการของลัทธินิกายใด ถ้าสามารถนำมาสื่อสารให้สำเร็จประโยชน์ได้ ท่านไม่ลังเลที่จะระดมมาใช้ เพราะท่าน ยึดหลักการประจำใจแบบ “ปฏิบัตินิยม” ว่า “สิ่งที่ถูกต้องคือ สิ่งที่เกิดประโยชน์” นั่นเอง

4. เปิดพินัยกรรมกองมรดกท่านพุทธทาส

เพื่อที่จะสะท้อนให้เห็นภาพสวนโมกข์ตั้งแต่ยามรุ่งอรุณจนกระทั่งสนธยาได้อย่างครบวงจร ในข้อนี้จะนำเสนอประเด็นที่เกี่ยวข้องพินัยกรรมของท่าน โดยจะแบ่งออกได้เป็น 2 ส่วน คือ “พินัยกรรมทางโลก” และ “พินัยกรรมทางธรรม” ซึ่งจะแยกกล่าวดังนี้

4.1 พินัยกรรมทางโลก

คำว่า “พินัยกรรมทางโลก” หมายถึง พินัยกรรมตามกฎหมายที่ท่านทำขึ้นเพื่อแสดงเจตนารมณ์เกี่ยวกับการจัดการศพ กล่าวคือ ในวันที่ท่านละสังขารเมื่อวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ. 2536 ได้มีการเปิดพินัยกรรมต่อหน้าสาธารณชน เมื่อเวลา 14.00 นาฬิกา พบว่ามีเนื้อหาสาระพอที่จะสื่อให้เห็นภูมิปัญญาได้ ดังข้อความต่อไปนี้⁹⁴

วัดธารน้ำไหล สวนโมกขพลาราม
อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี
วันที่ 28 มีนาคม 2536

พระธรรมโกศาจารย์ พุทธทาสภิกขุ อินทปัญญโญ ทำพินัยกรรมฉบับนี้ เพื่อให้เป็นไปตามพระอริยวินัยในเรื่องการจัดการศพให้เป็นไปตามธรรมดามากที่สุด ดังต่อไปนี้

1. ให้พระครูปลัดศีลวิวัฒน์ (โพธิ์ จันทสโร) เป็นผู้จัดการศพของข้าพเจ้า หากพระครูปลัดศีลวิวัฒน์ ไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่นี้ได้ ไม่ว่าจะด้วยเหตุอันใด ให้พระครูปลัดศีลวิวัฒน์ตั้งผู้ปฏิบัติหน้าที่แทน
2. ให้ละเว้นการขอพระราชทานโกฐ และทำพิธีอย่างอื่น นอกจากที่กำหนดไว้ในพินัยกรรมนี้
3. ให้เก็บศพในโลงปิดมิดชิด และละเว้นการเปิดดู ละเว้นพิธีรดน้ำศพ ละเว้นการฉีดยาศพ ละเว้นพิธีสวดศพ
4. ให้เผาศพในสามเดือน หรือถ้าจำเป็นก็ไม่เกินหนึ่งปี โดยจัดการอย่างง่ายที่สุด ไม่จัดงานพิธี ให้เผาศพในบริเวณเขาพุทธทอง โดยปักเสาสีมูม และคาดผ้าขาวเป็นพาดานเท่านั้น มิให้สร้างเป็นลักษณะอย่างอื่นยิ่งไปกว่านี้ กระดูกทั้งหมดให้นำไปเก็บไว้ในที่ที่ทำได้ในศาลาธรรมโฆษณ์แห่งเดียว และเทซีเมนต์ทับ สำหรับถ้ำนั้นให้แบ่งเป็นสามส่วนนำไปโปรยที่ช่องอ่างทอง อำเภอเกาะสมุย จังหวัดสุราษฎร์ธานี ส่วนหนึ่ง ที่ต้นแม่น้ำตาปี เขาสก อำเภอพนม จังหวัดสุราษฎร์ธานี ส่วนหนึ่ง และนำไปเก็บไว้บนเขาประสงค์ อำเภอท่าชนะ

จังหวัดสุราษฎร์ธานี อีกส่วนหนึ่ง

5. ให้จัดการศพของข้าพเจ้า ตามที่ได้สั่งไว้ในพินัยกรรมนี้ มิให้จัดการอย่างอื่น นอกเหนือจากที่กล่าวมาแล้วนี้

ข้าพเจ้าได้ลงชื่อในพินัยกรรมต่อหน้าพยานข้างล่างนี้

ลงชื่อ พุทธทาส อินทปัญโญ ผู้ทำพินัยกรรม
(พระธรรมโกศาจารย์ พุทธทาส อินทปัญโญ)

ลงชื่อ จิตติ ดิงศภัทีย์ พยาน
(นายจิตติ ดิงศภัทีย์)

ลงชื่อ เสริม พัฒนกำจร พยาน
(พ.ต.อ. เสริม พัฒนกำจร)

ลงชื่อ วิจารย์ พานิช พยาน
(นายแพทย์วิจารย์ พานิช)

ลงชื่อ พรเทพ ฐิตปัญโญ ผู้เขียนพินัยกรรม
(พระพรเทพ ฐิตปัญโญ)

ท่าน **ธรรมทาส พานิช** ได้วิเคราะห์ความหมายของพินัยกรรมว่า “ท่าน (พุทธทาส) ต้องการให้ทำศพของท่านง่าย ๆ ไม่ให้มีเรื่องยุ่งยาก ลำบาก สิ้นเปลือง การละเว้นขอพระราชทานโกฐ ด้วยเกรงว่างานจะยุ่งยาก ทำให้มีงานมาก ต้องมีพิธีต่าง ๆ พิธีรดน้ำศพ ท่านให้งดเสีย เพราะมันยุ่งยากหลายอย่าง คนตั้งหลายพันมารดน้ำพร้อม ๆ กันนี่แหละ”⁹⁵ นอกจากนี้ยังมีผู้วิเคราะห์เพิ่มเติมว่า⁹⁶ ถ้าท่านไม่เขียนพินัยกรรมไว้ อาจเกิดปัญหายุ่งยากตามมา เช่นสมมติว่าในวันฌาปนกิจสรีระ ถ้ามีผู้คนมาร่วมเป็นเรือนหมื่นเรือนแสน อาจก่อให้เกิดความสับสนวุ่นวาย การกำหนดไว้เช่นนี้ ไม่ต้องโต้แย้งถกเถียงกันทั้งฝ่ายภิกษุ ฝ่ายญาติ หรือฝ่ายฆราวาส ซึ่งแต่ละคนล้วนเพียบพร้อมด้วยคุณวุฒิ วิทยุฒิ คนโน้นจะเอาอย่างนี้ คนนี้จะเอาอย่างโน้น แต่แต่ละคนล้วนมีมุมมองที่แตกต่างกัน กว่าจะตกลงกันได้แต่ละเรื่อง จะต้องบานปลายออกไป แต่ครั้นข้อความในพินัยกรรมระบุไว้ชัดเจน ดูเหมือนจะเป็นประกาศิต ทุกคนไม่ต้องไปคิดอะไรให้วุ่นวาย ท่านจัดงานศพของท่านได้อย่างเรียบร้อย ไม่มีใครกล้าตำหนิ ข้อขัดแย้งต่าง ๆ ในหมู่ศิษย์ก็ไม่เกิดขึ้น จะเห็นได้ว่าในงานของท่าน ตั้งแต่การบรรจุศพ ฌาปนกิจ ลอยเก้าอังคาร ทุกอย่างเป็นไปอย่างเรียบง่าย นักการเมืองไม่อาจใช้ถือเป็นโอกาสหาเสียงหรือแสวงหาผลประโยชน์ ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ไม่อาจเข้ามาวางอำนาจ พ่อค้าไม่อาจฉวยโอกาสขายสินค้าอันไม่ควร ไม่มีการแบ่งชั้นวรรณะ ทุกคนเสมอภาคเท่าเทียมกัน

ปัญญาันนทิกขุ ได้เทศนาชี้แจงเหตุผลประกอบปณิยกรรม เนื่องในพิธีบรรจุศพ มีความตอนหนึ่ง ว่า

ท่านเจ้าคุณ (ท่านพุทธทาส) เคยปรารภบ่อย ๆ ว่า งานศพในประเทศไทยนั้น เป็นการสิ้นเปลืองมากเหลือเกิน จัดงานกันใหญ่โตเกินพอดี ทำให้สิ้นเปลืองเงินทองมาก เสียเวลามาก ท่านไม่อยากจะให้มีการทำศพในรูปร่างอย่างนั้น ท่านไม่สนับสนุนการทำศพในรูปที่พวกเราทำ ๆ กัน อยู่ทั่ว ๆ ไป เพราะไม่เป็นบุญ ไม่เป็นกุศล แต่เป็นบาปเสียมาก⁹⁷

ในการบรรจุศพ **ปัญญาันนทิกขุ** ปรารภว่าเป็นศพที่อนาถาที่สุดเท่าที่เคยเห็น (อนาถาทางด้านวัตถุ แต่ร่ำรวยด้านคุณธรรม) คือ ไม่มีแม่แต่เสื่อรองสักผืน หมอนรองสักใบ คงมีเพียงฟากไม้ไผ่ 7 ที่ รองอยู่ข้างล่างตามโบราณประเพณี⁹⁸ ท่านธรรมทาสอธิบายความหมายของฟาก 7 ที่ว่า⁹⁹ หมายถึงองค์คุณแห่งธรรม 7 ประการ มีหลายหมวด เช่น โขสมงค์ 7 คือธรรมที่เป็นองค์แห่งความรู้ วิสุทธิ 7 คือธรรมที่ชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์จนบรรลุจุดมุ่งหมาย คือ นิพพาน สัมปรัสนธรรม 7 คือธรรมของสัตว์บุรุษ อริยทรัพย์ 7 คือคุณธรรมประจำใจอย่างประเสริฐ เป็นต้น

พิธีบรรจุศพเริ่มเมื่อเวลา 21.15 นาฬิกา (8 กรกฎาคม 2536) โดยมีภิกษุ 12 รูป ช่วยกันห้ามสังฆารของท่านลงโลง ปิดฝา และตอกตะปู หลังจากนั้นเก็บสรีระไว้ระยะหนึ่งเพื่อรอความพร้อม และได้จัดพิธีฌาปนกิจสรีระเมื่อ วันที่ 28 กันยายน พ.ศ. 2536 ที่บริเวณเขาพุทธทอง ในพิธีฌาปนกิจ นายชวน หลีกภัย นายบุญญิต บันทัดฐาน (นายกรัฐมนตรี และรองนายกรัฐมนตรีขณะนั้น) ได้มาร่วมในพิธี ที่หน้าหีบศพมีพวงหรีดพระราชทาน ซึ่งอัญเชิญโดยนายจิตติ ติงศภักดิ์ (องคมนตรี) ในโอกาสนี้ท่านปัญญาันนทะ ได้ถวายหนังสือ **ชีวิต ผลงาน และหลักธรรมของพุทธทาส** แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ผ่านทางองคมนตรี ส่วนการจัดการเรื่องกระดูกและอังคารได้เป็นไปตามที่ระบุไว้ในปณิยกรรมทุกประการ

4.2 ปณิยกรรมทางธรรม

หลังจากละสังขารแล้ว ท่านไม่ประสงค์ที่จะให้สร้างอนุสาวรีย์ทางวัตถุไว้แทนตัว คงให้มีแต่ “ปณิยกรรมทางธรรม” ไว้เป็นมรดกทางความคิดและภูมิปัญญา ซึ่งท่านปรารถนาจะฝากไว้เป็นมรดกแก่มวลมนุษยชาติในฐานะที่ท่านทำหน้าที่เป็นเสมือน “ผู้แจกตะเกียงเลี้ยงคนทั้งโลก” โดยหยิบยกเอาบันทึกในเศษกระดาษเก่า ๆ มาเป็นอนุสาวรีย์แทนตัว ดังข้อความที่บันทึกไว้เป็นลายมือเขียนใน “พุทธทาสลิขิต” ว่า “อนุสาวรีย์ที่แท้จริง

ของฉันคือกองกระดาษเก่า ๆ เขียนค้างอยู่, ไม่ใช่กระดูกที่กลายเป็นไข่มุกต์ หรือ เครื่องยศ หรือเจดีย์ พิพิภพอันไหน”¹⁰⁰ ในบันทึกเหล่านี้สามารถนำมาแบ่งออกเป็น 5 หมวด คือ (1) พันัยกรรม (2) ความลับสุดยอด (3) ธรรมะโดยหลักพื้นฐาน (4) “ความนึกคิดชั่วขณะที่ต้องรีบบรรพทีกไว้ก่อน : แต่จะลืมนเสีย” (บรรพทีก = บันทึก) และ (5) ปกิณกะ

เฉพาะส่วนที่เป็นพันัยกรรม ท่านเขียนไว้ในบทนำว่า “...คุณย่า คุณปู่ คุณยาย คุณตา ลูกหลานจะลาไปก่อนแล้ว ขอฝากพันัยกรรมเหล่านี้ไว้ด้วยความรัก โปรดพิจารณาเป็นอย่างดีด้วยเถิด...”¹⁰¹ พันัยกรรมนี้ “...มิได้ฝากเฉพาะคนไทย แต่ฝากคนทั้งโลก และทุกโลก...”¹⁰² โดยท่านบอกว่า “...ไม่ต้องสร้างอนุสาวรีย์อะไร ๆ ให้เรา เพราะหนังสือเล่มนี้ “พันัยกรรมพุทธทาส” เป็นอนุสาวรีย์อันแท้จริง และสูงสุดแล้ว, มีราคาชนิดที่ท่านไม่มีเงินที่ไหนมากพอที่สร้างมันได้ นอกจากจะช่วยกันพิจารณาดูแล้ว พวกท่านทำตามในข้อที่ท่านเห็นว่ามัน (เป็น) ประโยชน์ในการดับทุกข์ ทั้งส่วนตัวและส่วนสังคม...”¹⁰³ ท่านบอกว่าถึงแม้ “...เราไม่มีปัญญาที่จะมีเงินถึงล้าน แต่เราก็สามารถทำประโยชน์อันมีค่าถึงร้อยล้าน พันล้าน อย่าไปมัวหาเงินอยู่เลย มาทำประโยชน์กันดีกว่า นั่นคือ ทำให้เพื่อนร่วมโลกของเรารู้จักดับทุกข์ หยุดเห็นแก่ตัว...”¹⁰⁴ โดยท่านอธิบายถึงเหตุผลที่ต้องทำพันัยกรรมว่า เพื่อที่จะให้ “...เป็นชุมทรัพย์ประจำบ้านเรือน, ห่วงสันติภาพโลก - มนุษย์จะตายด้าน, จุดตะเกียงทิ้งไว้ในที่มืด... เราจะไป (ตาย) ก่อน เสียตายสิ่งที่เคยคิด - ให้ความรู้สูงสุดอยู่แทน แทนตัว - ต่างหน้า - ที่ระลึก เพื่อสืบศาสนา สนองพุทธประสงค์...”¹⁰⁵

ในพันัยกรรมนี้ ท่านอธิบายถึงเหตุที่ต้องกลายมาเป็น “พ่อค้าทางธรรม” ว่าเพราะ “...เกิดในตระกูล “พานิช” บรรพบุรุษทำการค้า, ตัวเองก็เคย บัดนี้เปลี่ยนมาเป็นพ่อค้าทางวิญญาณ ในนามว่า พุทธทาส, เป็นลูกเขยของพระพุทธเจ้า แต่งงานกับวาณี (วาณี หมายถึงพระไตรปิฎก)¹⁰⁶ โดยพิธีต้องยิ่งกว่ามโหฬารแต่ไม่มีใครรู้จักกันก็คน.

ทำชีวิตไหวหารตามแบบของพระพุทธเจ้า มิใช่ตามแบบประเพณีเก่า ซึ่งเป็นเรื่องทางวัตถุหรือทางโลก, กำลังมีกำไรเพิ่มขึ้นตามควร แม้ยังไม่ถึงที่สุด ทำประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นให้เกิดขึ้นได้เป็นที่พอใจ ชนิดนอนเป็นสุขกว่าคนธรรมดามากอยู่เหมือนกัน

มีร้านค้าประจำถิ่น ชื่อสวนโมกขพลาราม, ขายของไม่คิดเงิน, มีสินค้าชื่อ “ธรรมโฆษณ์” สำหรับคนทุกชั้น ทุกวัย ทุกชนิด ทุกเพศ, ยิ่งกว่าห้างสรรพสินค้า

แต่ก็มีเหมือนกันที่บางคนไม่สนใจแล้วหาว่าขายของปลอม, พวกเขาคิดทำลายล้างใส่ร้ายป้ายสีต่าง ๆ นา ๆ แต่ร้านของเราก็ไม่ล้ม กลับมีคนสนใจเพิ่มขึ้นเสียอีก

บัดนี้ข้าพเจ้าอายุ ๘๖ กว่าปีแล้ว ก็ยังไม่จำเป็นที่จะต้องหยุดการค้า กลับ

จะทำได้ดี แคล้วคล่องว่องไวไปกว่าเดิมไปเสียอีก, ข้าอบรมผู้สนใจให้เข้าใจ
สามารถดำเนินรอยตามได้จำนวนหนึ่ง

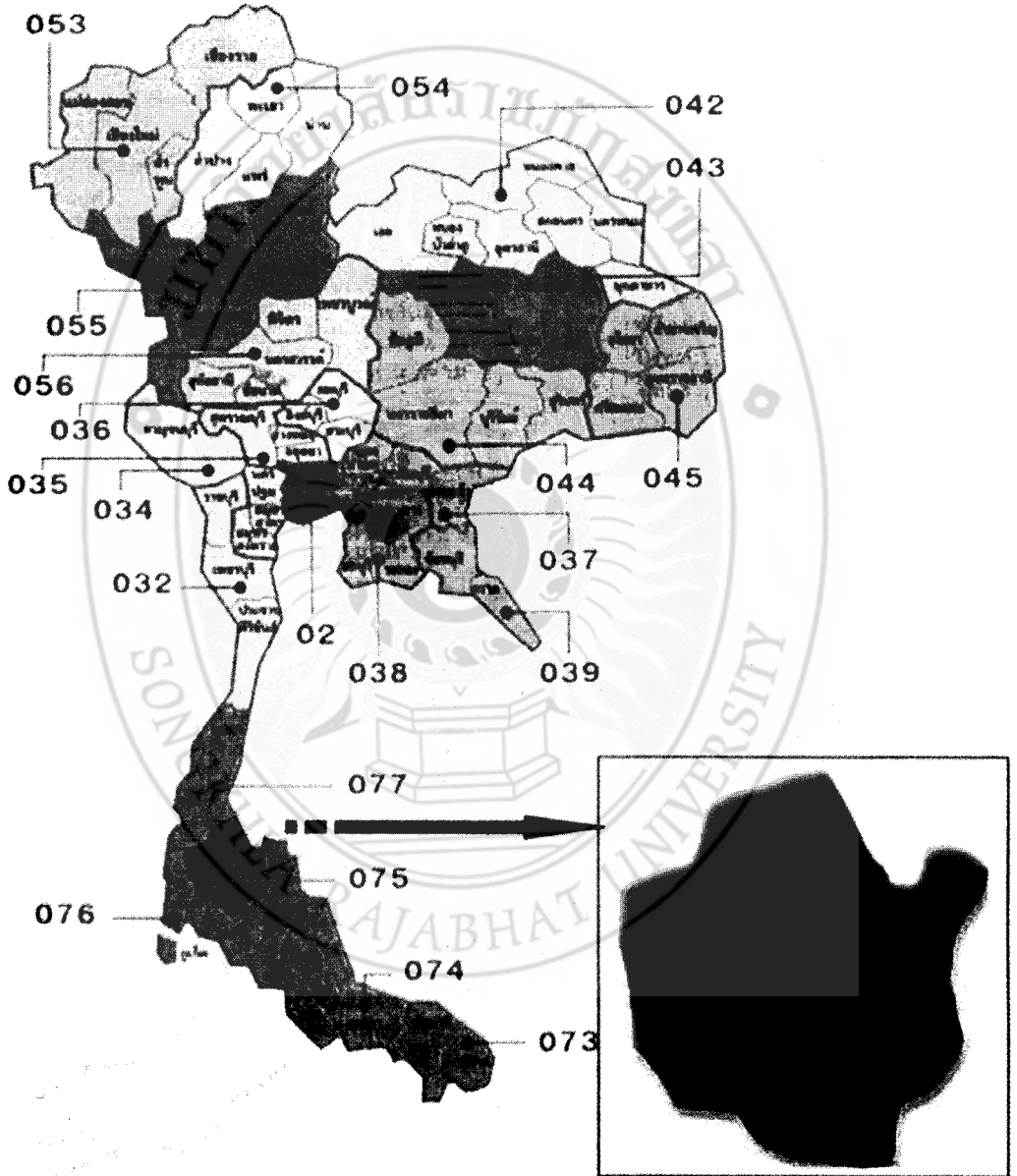
หวังว่าท่านทั้งหลาย คงจะรู้จักข้าพเจ้าตามที่ เป็นจริงยิ่งขึ้น ให้ข้าพเจ้า
และร้านของข้าพเจ้ารับใช้ท่านให้ดีที่สุดยิ่ง ๆ ขึ้นไป, ตถาตา ! ...”¹⁰⁷

นอกจากนี้ ยังมีมรดกกองใหญ่ ทั้งส่วนที่เป็น **วัตถุธรรมและพิธีกรรม** และ **นาม
ธรรมทางสติปัญญา** คือ มรดกที่ท่านรวบรวมไว้จำนวน 189 ชิ้น (ดู *มรดกที่ขอฝากไว้*
บทที่ 2 ข้อ 3.3 หน้า 49 - 51 ประกอบ) จะเห็นได้ว่าพินัยกรรมทั้งสองส่วนนี้ ต่างก็ทรง
คุณค่าและเหมาะสมที่ประกาศนาม “พุทธทาส” และ “เส้นทางสายสวนโมกข์” ให้เป็นที่
รู้จักกันอย่างแพร่หลาย ทั้งในระดับภาค ระดับชาติ และระดับนานาชาติ

ความสรุปท้ายบท : จากการศึกษามาตั้งแต่ต้น พอจะแสดงให้เห็นระบบคิดได้ว่า
ท่านยึดปรัชญาชีวิตที่เชื่อต่อการบำเพ็ญตนในฐานะทาสของพระพุทธเจ้าคือชีวิตแบบ **เป็น
อยู่อย่างต่ำ มุ่งกระทำอย่างสูง** โดยนับตั้งแต่ก้าวเข้าสู่ร่มกาสาวพัสตร์จนถึงวันละสังขาร
หรือแม้แต่การมาปนกิจสรีระก็ยังคงดำรงความสมณะเรียบง่าย ละสังขารแล้วก็มี
ปรารถนาที่จะให้สร้างอนุสาวรีย์ทางวัตถุไว้แทนตัว หากแต่ฝากอนุสาวรีย์ที่เป็น *กองกระดูก*
ไว้แทน ถ้าจะวิเคราะห์เรื่องนี้ด้วยหลักเหตุผล (ทฤษฎีเชอมนัย) น่าจะเป็นเพราะในกอง
มรดกเหล่านี้เป็นที่รวบรวมทั้งคติ ความเชื่อ และวิถีแห่งพุทธทาส (วิถีแห่งสวนโมกข์) ไว้
อย่างครบถ้วน ท่านคงจะเชื่อว่าถ้าตราบใดที่กองมรดกเหล่านี้ยังอยู่ พุทธทาสวิถีจะยังอยู่
ด้วยเช่นกัน แต่ถ้ามืดโศกกองมรดกนี้ถูกลิ้ม พุทธทาสวิถีอาจจะเลือนหายไปด้วย ท่าน
คงจะมั่นใจว่าสิ่งที่ได้ห่มเทศน์คว้ามรดกชีวิตเป็นวิถีที่สอดคล้องตามหลักเหตุผลและ
ความรู้เดิมตามพระวจนะ (ตามหลักทฤษฎีเชอมนัย) และมีข้อเท็จจริงรองรับว่าปฏิบัติได้จริง
(ตามหลักของทฤษฎีสมนัย) อีกทั้งเป็นวิถีที่มีประสิทธิภาพที่จะแก้ทุกขได้ในชาตินี้ (ตาม
หลักทฤษฎีปฏิบัตินัย) ท่านจึงปรารถนาที่จะฝากมรดกนี้ไว้สืบไป ซึ่งถือว่าเป็นภูมิปัญญา
อีกอันหนึ่งของท่านพุทธทาสด้วยเช่นกัน

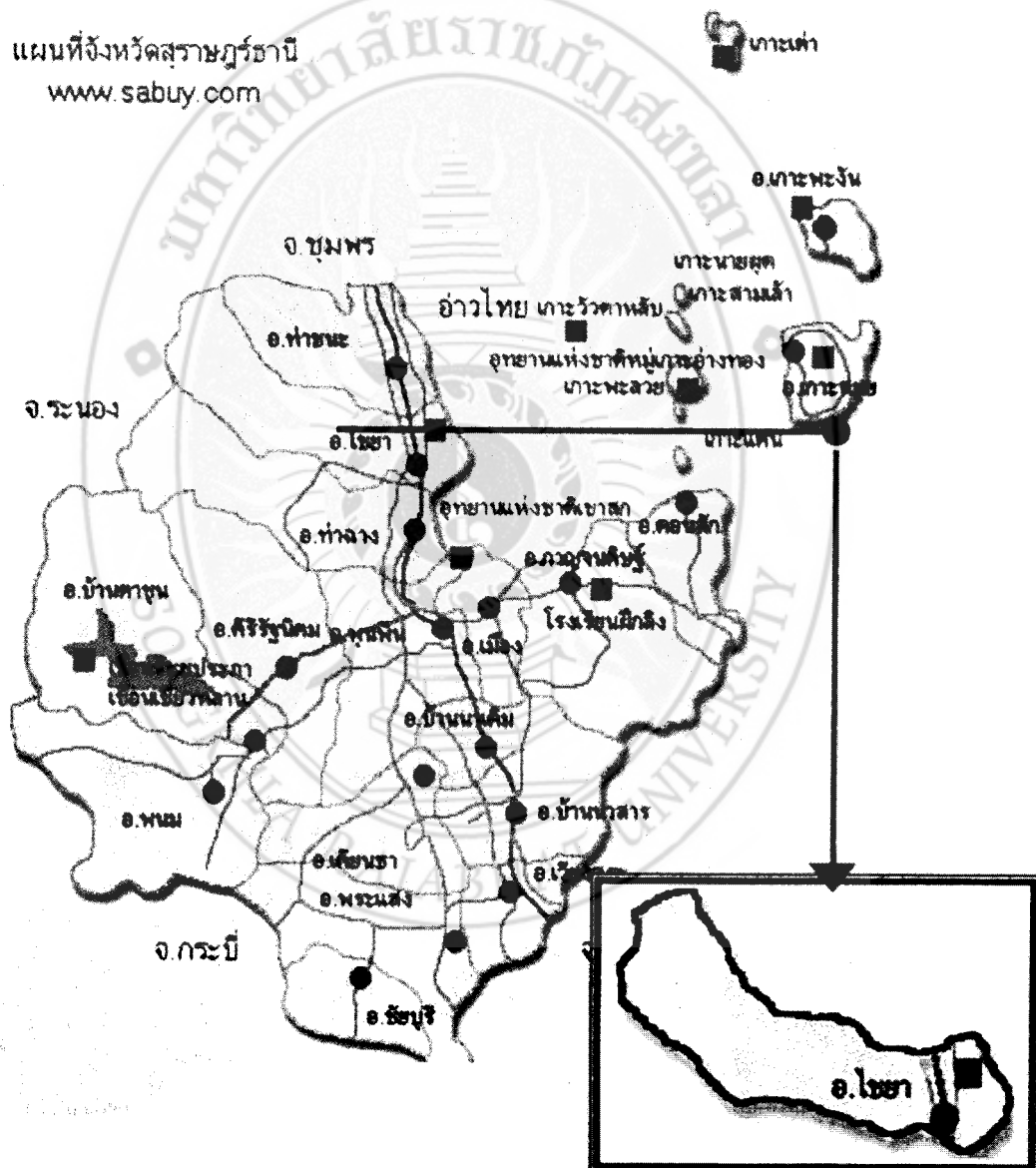
ตามที่กล่าวมาในบทนี้ ต้องการที่จะสะท้อนให้เห็นถึงเส้นทางชีวิตของท่าน ตั้งแต่
ยามรุ่งอรุณจนกระทั่งวัยสนธยา และต้องละสังขารจากโลกนี้ไป หรืออีกนัยหนึ่ง ผู้วิจัย
พยายามที่จะประมวลสรุปเกี่ยวกับ **ชีวิต ผลงาน และ หลักธรรม** ของท่านนั่นเอง ข้อมูลที่นำ
มาเสนอพยายามที่จะเลือกเฟ้นเฉพาะส่วนที่สะท้อนให้เห็นเอกลักษณ์เฉพาะตัวที่จะนำไปสู่การ
สืบค้นขุมทรัพย์จากพระโอษฐ์และสานต่อจากรอยพระอรหันต์ ใน **บทที่ 4** และการ
ก้าวนำทาง และสืบทอดธรรมแบบพุทธทาส ใน **บทที่ 5** และเพื่อที่จะนำไปสู่การวิเคราะห์
สรุปให้เห็น **ปัจฉิมกถา : พุทธทาสวิถี - มรดกวิถีสู่ความเป็นสากล** ใน **บทที่ 6** ต่อไป

แผนที่ประเทศไทย แสดงที่ตั้งจังหวัดสุราษฎร์ธานี

แผนที่จังหวัดสุราษฎร์ธานี แสดงที่ตั้งอำเภอไชยา

แผนที่จังหวัดสุราษฎร์ธานี
www.sabuy.com

แผนที่อำเภอไชยา แสดงที่ตั้งตำบลพุมเรียงและตำบลเลม็ด

เขตอำเภอเกาะเปอร์ จังหวัดระนอง

อำเภอท่าชนะ

อำเภอไชยา

อำเภอคีรีรัฐนิคม

ตำบลปากหมาก

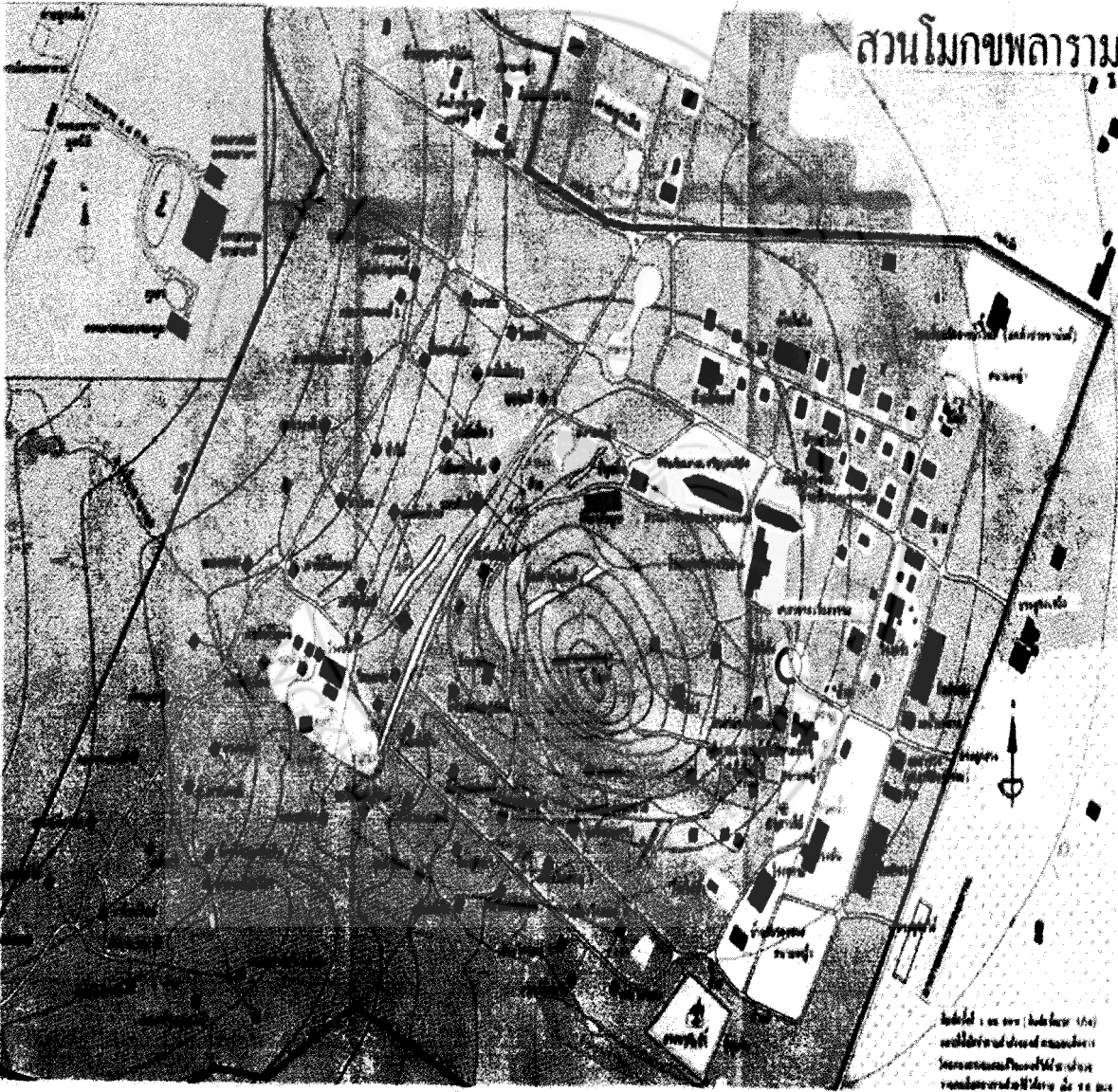
ตำบลป่าเว

ตำบลตะกวน

อำเภอบ้านดอน

แผนผังสวนโมกขพลาราม

ขนาด 1 : 500 (ส่วนพระอาราม)
 ผลิตโดยสำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม
 โดยความร่วมมือของฝ่ายศิลปกรรม
 วัดมณีรัตนารามเชียงใหม่ ปี ๒๕๒๕